

'מעוז של בורות ופחדנות' - דמותו של הלוחם הערבי בעיניהם של הלוחמים הישראלים ב-1948*

אבנר וישניצר

מלחמת 1948 הסתיימה בניצחון ישראלי מובהק ברמה האסטרטגית, ואולם הלחימה הייתה קשה ביותר. למרות העובדה שכוחות ערביים סדירים ולא-סדירים ניהלו במקרים רבים קרבות מרים נגד הכוחות הישראליים, נותרה דמותו של הלוחם הערבי בתודעה הישראלית נלעגת מאוד: הלוחם הערבי הוצג כשחצן ופחדן בעת ובעונה אחת, לעולם טיפש וחסר אונים. חיבור זה הוא ניסיון לאפיין את דיוקנו הסטראוטיפי של הלוחם הערבי כפי שהוא מצטייר בספרות המלחמה הישראלית של 1948. מניתוח שיטתי של דמות הלוחם הערבי ואופן תפקודו בספרות המלחמה הישראלית עולה, כי הייצוג הנלעג של הערבים נועד לשרת את הבניית דמותו של הלוחם והמפקד הישראלי כניגוד המוחלט של אויבו. בדרך זו הוא מסייע להבניית המיתוס של הלוחם הישראלי כנדבך חיוני בבנייתו של צבא חדש.

מבוא

כל המעיין בספרי החטיבות או בקובצי עדויות אחרים שיצאו במהלך מלחמת 1948 או מיד אחריה מתרשם מדמותם העלובה של הלוחמים הערבים שניצבו מול הכוחות הישראליים באותה מלחמה. אפשר לטעון, כמובן, כי אותם קבצים משקפים את המציאות ההיסטורית; המלחמה הסתיימה בניצחון ישראלי מכריע ומכאן שהלוחמים הערבים נפלו בהרבה מן הלוחמים הישראליים. במילים אחרות, הלוחמים הערבים מוצגים כפי שאכן היו. אלא שמבט מעמיק יותר הופך טענה זו לפשטנית מדי. המלחמה אכן הסתיימה בניצחון מדיני-אסטרטגי ישראלי ברור, אולם מן הבחינה הצבאית הטהורה הייתה התמונה מורכבת יותר. צה"ל כשל בניסיונותיו לעקור ממקומם כוחות צבא ערביים סדירים שנאחזו במקומות שונים בארץ ולא אחת ספג מפלות (Tal 2004: 472-473). אפילו הכוחות

* חיבור זה נכתב במקורו כעבודה במסגרת קורס של ד"ר דוד טל. ברצוני להודות לו על שקרא את החיבור וסייע לשפרו בהערותיו. כל הפגמים בחיבור הם, כמובן, על אחריותי בלבד.

הפלטטיניים, אף שהוכרעו בידי הכוחות הישראליים, זכו לכמה הישגים צבאיים במהלך המלחמה, בעיקר בקרבות על צירי התנועה במרס 1948 (Tal 2004: 71-76). כפי שנראה להלן, לא השפיעו ההצלחות הערביות על האופן שבו הוצגו הלוחמים הערבים בספרות הלוחמים הישראליים. כמעט תמיד הוצגו הלוחמים הערבים כפחדנים עלובים, גם אם לחמו היטב. הלוחמים היהודים, לעומתם, הוצגו כלוחמים עשויים ללא חת גם אם הוכו בקרב או הראו רמת חיילות נמוכה (טל 2002: 54). כיצד ניתן אפוא להסביר את הפער שבין דמותו חסרת האונים של הלוחם הערבי, לבין יכולתם של כוחות ערביים לנהל לחימה קשה מול הישראלים, לפחות בחלק מן הקרבות?

את התשובה לשאלה זו יש לחפש לא רק בשדה הקרב, שם נפגשו הלוחמים פנים אל פנים, אלא גם באופן שבו תפסו הלוחמים את דמותו של האויב. הדיון האקדמי ב'דמות האויב' (enemy image) נשען על תחומי מחקר שונים, כגון פסיכולוגיה ופסיכולוגיה חברתית, תקשורת, היסטוריה, סוציולוגיה ועוד.¹ רבים מן המחקרים עוסקים בטווחי זמן ארוכים יחסית ובוחרים את תהליך עיצוב דמות ה'אחר' כאויב ואת השתנות דמות זו בהתאם לצרכיה הפנימיים של הקבוצה ובהתאם ליחסיה עם הקבוצה האחרת. האויב הניצב מחוץ לחברה ואף מאיים עליה ישירות, מסייע לה להגדיר את עצמה באמצעותו על דרך השלילה ותורם בכך להגברת הלכידות בתוך הקבוצה. לפיכך, לעתים דמות האויב מעוצבת כתשליל של הקבוצה ומכאן כוחה המגייס: דמות האויב נקשרת לרע המוחלט המאיים על הטוב המוחלט, הטוב המזוהה עם הקבוצה.²

עבור לוחמי הקו הראשון דמותו של האויב ממלאת תפקיד מובהק עוד יותר. הלוחמים בחזית, הרואים את האויב כמו עיניהם, הנתונים בסכנת מוות ברורה ומוחשית, חייבים להשתחרר מנטל העכבות המוסריות העלולות לפגוע בתפקודם כחיילים שעיקר מלאכתם להרוג. הסכנה מזה והצורך להרוג מזה, תובעים הקצנה בעיצוב דמות האויב על מנת שחייהם של לוחמי הצד השני יהפכו לחסרי ערך וניתן יהיה לפגוע בהם ללא עכבות (1-2; Johnston 2000; Bourke 1999: 151-170; Friend 1988: 59). מובן אפוא שיחסם של הלוחמים בחזית אל לוחמי הצד השני לא יכול להיות אוהד, ואולם גם יחס שלילי יכול ללבוש פנים רבות. דמותו של האויב יכולה להיות מעוצבת בדרכים שונות וראוי בהחלט לשאול מדוע היא מוצגת בצורה מסוימת דווקא.

שאלה זו היא שעומדת במוקד חיבור זה. הנחת המוצא היא כי דמותו של הלוחם הערבי כפי שהיא מופיעה בכתבים שייסקרו במאמר זה, משקפת את המציאות באורח

1 לדיון תאורטי קצר וממצה בתרומתן של הדיסציפלינות השונות למחקר בסוגיית דימויי האויב ראו: Luostarinen 1989: 123-127.

2 לדיון תאורטי בסוגיות אלה ראו: Harle 1994: 27-31; לדיון במקרה ספציפי ראו: Greisman, 1994: 41-46.

מוגבל בלבד. אין מדובר בתיאור אובייקטיבי ונטול פניות של האויב אלא בהשתקפות של דמותו העוברת דרך מסננים תרבותיים ואידאולוגיים, השתקפות שתפקידה לאפשר את מלאכת ההרג ולהצדיק את הלחימה מבחינה פוליטית ומוסרית. במילים אחרות, דמותו של הלוחם הערבי נועדה לשרת, קודם כל, את הצרכים של הצד הישראלי. ניתוח דמותו הספרותית של הלוחם הערבי, יותר משילמד אותנו על הלוחמים הערבים, יאפשר היכרות טובה יותר עם הלוחמים היהודים של מלחמת 1948.

מאמר זה, אם כן, אינו עוסק כלל בלוחמים הערבים ה'היסטוריים' של מלחמת 1948. הוא אינו עוסק במניעיהם, בכישוריהם הצבאיים או בתכונותיהם, אלא אך ורק בייצוגם של כל אלה בספרות הלוחמים הישראלים. הצירוף 'הלוחם הערבי' נועד לציין דגם של לוחם, אבטיפוס, הבניה של דמות שהתקיימה קודם כל בתודעתם של הלוחמים היהודים. 'הלוחם הערבי' הנו אבטיפוס חסר שם ופנים, הבנוי על סטראטיפיזציה של הלוחמים הערבים בשר ודם.

בנקודה זו ראוי להקדיש כמה מילים למינוח. המונח 'לוחמים' אינו מופיע בדרך כלל במקורות הישראליים ביחס לאנשי האויב. אלו זוכים, על פי רוב, לכינויים הנושאים עמם מטען ערכי מובהק כגון 'פורעים' או 'מרצחים'. כדי להימנע, עד כמה שניתן, משימוש במונחים שיפוטניים, ומכיוון שהמונח 'חיילים' אינו מתאים לאופיה הבלתי-סדיר של חלקה הראשון של המלחמה, נשתמש במאמר זה במונח הכללי 'לוחמים'.

לפני המלחמה: הייצוגים השונים של הערבי

עולם הדימויים שנקשר בדמותו של הערבי לא נולד עם פרוץ הקרבות. הוא השתנה עם השינויים שחלו במערכת היחסים המורכבת שהתפתחה בין שתי הקהילות החל משלהי המאה התשע עשרה, והלוחמים הישראלים של 1948 נולדו או היגרו אל תוך עולם דימויים זה. ראוי, על כן, לסקור אותו בקצרה על מנת שניתן יהיה לעמוד על השינויים שחלו בו במהלך המלחמה.

הסוציולוג עוז אלמוג מזהה בכתבים הציוניים שנכתבו בארץ במחצית הראשונה של המאה העשרים כמה מסורות שונות של תיאור הערבי (אלמוג 1998: 292-303). המסורת הראשונה קושרת בין הערבי לבין העברים הקדומים. על פי גישה זו, שימרו הערבים, ובעיקר הבדווים, את אורח החיים של בני ישראל מתקופת המקרא ומתקופת בית שני ומכאן שהם קשורים בדרך כלשהי גם לציונים המנסים לחדש ימיהן של אותן ישויות עבריות קדומות. היו אף שדיברו במונחים של קרבת דם בין שני העמים וזיהו את הבדווים כצאצאי עשרת השבטים. גישה שונה אל הערבי היא זו הנוטה לראות בו 'פרא אציל'. החברה המודרנית המתועשת והמנוכרת הולידה את הנהייה אחר הווייה פשוטה יותר, שלווה יותר וקרובה יותר לטבע. היו בין המהגרים הציונים שביקשו לראות בערבי המקומי חם המזג ומכניס האורחים את אותו פרא אציל אמיץ ובעל תושייה שהצביעות

הקפיטליסטית טרם הרסה. דמות זו של הערבי התקשרה גם ליסוד האנטי-גלותי במחשבה הציונית. הערבי נתפס כמשהו מקומי, שורשי וגאה החי בהרמוניה עם סביבתו הטבעית. הוא צויר כהפך המוחלט לדמותו של היהודי הגלותי, איש העיירה חסר השורשים. שתי גישות אלה ראו את האוכלוסייה הערבית בארץ באור רומנטי מאוד, אך הן היו מנת חלקם של מעטים ולא האריכו ימים בתרבות הציונית. הגישה הרווחת הייתה הגישה שראתה בערבים בני תרבות נחשלת ומפגרת. המהגרים הציונים ראו בחולייה של החברה הערבית המקומית הוכחה לפרימיטיביות הטבועה בה ואף צידוק נוסף למפעל הציוני: היהודים מביאים עמם את הקדמה והם שיצעידו את הארץ, על תושביה הערבים, אל עולם הקדמה המערבית.³ בהדרגה, עם התרבות העימותים בין שתי הקהילות בארץ, התגבשה גישה נוספת כלפי הערבי. זו ראתה את הערבים כאויבים אכזריים הצמאים לדם יהודי, שאין לתת בהם אמון. היו שייחסו לערבים את אותה שנאה אנטישמית שהכירו באירופה ובכך הפכו את הערבים ל'עמלק' בן זמנם. התחזקותה של התנועה הלאומית הפלסטינית והתגברות מעשי האיבה במרד הערבי ביסוס גישה זו ותרמו להפצתה. כל הגישות שנמנו נשענו למעשה על חוסר היכרות עם החברה הערבית ותרבותה. שתי הקהילות קיימו ביניהן מעט מאוד מגע ומשא ואפילו הקשרים שהתקיימו התרופפו והלכו ככל שגברה המתיחות בין יהודים לערבים (אלמוג 1998: 291-292, 295-296, 302-303). היהודים בארץ למדו על הערבים בעיקר דרך מתווכים כמו עיתונים וספרים. גם לספרי הלימוד הייתה השפעה על עיצוב תפיסת הערבי של הדור שגדל בארץ וחונך עליהם. תחילה ניתן היה למצוא בספרים אלה את כל הייצוגים השונים של הערבי זה לצד זה. ואולם לקראת סוף שנות הארבעים, בעקבות השמדת היהודים באירופה ותמיכתו של המופתי במעצמות הציר, רווחה הגישה המציגה את הערבים כעמלק מקומי גם בספרי הלימוד.

התופעה החשובה ביותר שעוז אלמוג מצביע עליה בספרי הלימוד של התקופה אינה דווקא אופן הייצוג של הערבי אלא ההתעלמות הגורפת מנוכחותו. דחיקתם של הערבים נבעה מכך שהציונים היו מרוכזים מאוד בחזונם ובמפעלם. הערבים נתפסו כתופעה חולפת, כעוברי אורח בארץ לא־להם. ההתעלמות מנוכחותם בארץ סייעה לדחוק את זכויותיהם הלאומיות לשוליה של ההכרה ולהמשיך ולהתכחש לקיומה של תנועה לאומית ערבית הנאבקת בתנועה הציונית על אותו חבל ארץ.

3 עיון בספרו המפורסם של אדוארד סעיד אוריינטליזם מבהיר עד כמה תאמו הייצוגים הציוניים השונים של הערבי את הייצוגים האירופיים של 'האוריינט' ושל 'האוריינטלי'. דומה כי לפחות ברמת הייצוג, ועל כך עוד אעמוד בהמשך, שאבה הציונות מן המסורת הקולוניאליסטית הזו (סעיד 2002).

אניטה שפירא מדגישה גם היא את החשיבות שהייתה לדחיקת הערבים אל שולי תודעתם של בני הארץ היהודים. שפירא, שבחנה את יחסה של התנועה הציונית לשימוש בכוח בספרה חרב היונה, ניתחה בהרחבה את אימוצו ההדרגתי של ה'אתוס האופנסיבי' החל בתקופת המרד הערבי וביתר שאת במשך שנות הארבעים, כשהעומות המזוין בין שתי הקהילות הלך והתרחף. האתוס האופנסיבי, לפי שפירא, הוא מערכת של תפיסות ומושגים שבמרכזן האמונה שהסכסוך בין היהודים לערבים יוכרע בכוח ושיש להיערך לכך. האתוס האופנסיבי תפס את מקומה של הרתיעה היהודית המסורתית מפני השימוש בכוח, ובמסגרתו ניתן מקום גדול והולך לדמות היהודי הלוחם הבוטח בעצמו, האקטיביסטי, שהיה היפוכו של דגם היהודי הגלוי הנרפה והכנוע. ההתעלמות מן הערבים הייתה, אם כן, פונקציונלית, שכן הקלה על אימוצו של האתוס האופנסיבי. 'הערבי נותר חיצוני לחוויה הארצישראלית היהודית. [...] הערבי איבד את את קווי דמותו הממשיים, והיה לקונספט מופשט, נטול קלסתר אישי, המצוי מחוץ לתחום היישוב היהודי. היה חוסר סקרנות מובהק מצד המתיישבים היהודים כלפי שכניהם הערבים. ככל שעלתה רמת גילויי העוינות של הערבים, כן גברה רמת הניכור כלפיהם ועלתה רמת המיתולוגיזציה של הסכסוך, כמבטא את האיבה בת הדורות ליהודים. שני אלה, שחיקון את מגמת הדה-הומניזציה של הערבי, הכשירו בסופו של דבר את הקרקע לגליטימציה של השימוש בכוח נגדו' (שפירא 2002: 487). ההיערכות לקראת עימות מזוין היא שהביאה, לדעתה של שפירא, לשינוי באופן שבו נתפסו הערבים, והדה-הומניזציה שעברו נועדה לאפשר את הכרעתם בכוח. המלחמה הייתה אפוא תוצאת הסלמתו של העימות הפוליטי המתמשך בין הקהילות, אך גם שיאו של התהליך התודעתי אשר במסגרתו הוכשרו הלבבות ללחימה.

הדיון במאמר זה מוגבל בשני המובנים גם יחד: מבחינת התקופה הנדונה הוא מוגבל לתקופת המלחמה בלבד ואינו עוסק כלל במה שקדם לה; מבחינת הסוגיות הנדונות הוא מתמקד בתודעתם של הלוחמים הישראלים ואינו עוסק, בדרך כלל, במהלך המלחמה או באירועים שהתרחשו בשדה הקרב. ההתמקדות בדימוי האויב בזמן המלחמה עצמה היא תרומתו העיקרית של מאמר זה. באמצעות המבט הממוקד אני מבקש לבחון את דמות האויב ביתר בהירות לאחר סילוקם של מחסומים אידאולוגיים ומסוריים מסוגים שונים (שעליהם הצביעה שפירא 1992: 489-493). המלחמה שהביאה עמה את סכנת המוות ואת כורח ההרג חידדה עוד יותר את דימוי האויב של הערבי והחריפה את הצורך בו, במיוחד בקרב המשתתפים בלחימה. הבהרת האופן שבו נתפסו הלוחמים הישראלים את לוחמי האויב עשויה לתרום להארת התהליך כולו, קרי, תהליך הפיכתו של ה'אחר'

4 'האויב' על-פי הרלה הוא מקרה מיוחד של 'האחר'. ראו: Harle 1994: 28-29.

ל'אויב'.⁴ במילים אחרות, המאמר מבקש להסביר, ולו באופן חלקי, כיצד הפכו הערבים ל'ערבים רעים' (וראו את הדיון במונח זה אצל דרור 1996: 150).

על המקורות

הסיפורים, הרשימות, המכתבים ותיאורי הקרבות שכתבו הלוחמים הישראלים במהלך המלחמה וסמוך לסיומה הם המקורות שעליהם מתבסס המאמר. בכתבים הללו, כפי שמציין עוז אלמוג, ניכרת אותה התעלמות מן הערבים שאפיינה גם את ספרי הלימוד של התקופה (אלמוג 1998: 313). המחקר בנוי, על כן, מהתייחסויות עקיפות של הלוחמים הישראלים אל לוחמי הצד שכנגד. באמצעות ניתוח ייצוגי הלוחם הערבי בספרות הלוחמים הישראלים מבקש המאמר להציג אל תודעתם של הלוחמים הישראלים, גם במהלך המלחמה עצמה. לשם כך יהיה צורך להתגבר על מספר פערים ובעיות שיש לתת עליהם את הדעת.

חומר המקורות של חיבור זה מורכב בעיקרו מאותם קבצים שניתן לכנותם 'ספרות הלוחמים הישראלים'. הכוונה היא לספרים שיצאו לאור בשנים שאחרי המלחמה, ברובם אסופות של טקסטים מסוגים שונים שנכתבו בידי לוחמים ומפקדים ישראלים וניתן להגדירם כתייעודיים או תיעודיים למחצה (אלמוג 1998: 29). סיפורת ושירה ישראלית מן התקופה לא נבחנו כלל. מתוך הקבצים הללו, המוכרים ביותר הם כמובן ספרי החטיבות שהראשון שבהם, חטיבת הנגב במערכה, ראה אור כבר בשנת 1949. ספר זה שימש דוגמה לספרי החטיבות המאוחרים יותר, והוא כולל מסמכים, רשימות ומכתבים שנכתבו בעצם ימי המערכה, לצד תיאורי קרבות ופרקי הווי שנכתבו זמן קצר אחריה. קבצים דוגמת מן המערכה שנכתבו עוד במהלך המלחמה ובעקבות לוחמים שפורסם מעט אחריה, מספקים אף הם תיאורי קרבות ורשימות שניתן לדלות מהם התייחסויות ללוחמים הערבים. סוג אחר של קבצים הוא קובצי היישובים דוגמת כנרת בימי מבחן, הבנויים סביב תיאורי קורות יישוב זה או אחר במהלך המלחמה. הקבצים השונים מציעים אפוא מגוון רחב יחסית של טקסטים מסוגים שונים שנכתבו במהלך המלחמה ומיד אחריה. כתבים אלה, שאינם מושפעים מאירועים מאוחרים יותר, ישמשו להדגים את היווצרות דמותו הסטראוטיפית של הלוחם הערבי במהלך המלחמה. הבעיה העיקרית הכרוכה בשימוש במקורות אלה היא מיעוטם היחסי שאינו מאפשר להישען עליהם באופן בלעדי.

מסיבה זו נעשה במחקר זה שימוש גם בטקסטים שנכתבו מיד אחרי המלחמה וכונסו גם הם בתוך קובצי המלחמה השונים, אלא שהזמן שחלף בין ההתרחשויות לבין השלב שבו הועלו התיאורים על הכתב פגע, מן הסתם, ביכולתם של הכותבים לשקף נאמנה את תפישותיהם בזמן המלחמה עצמה. על מנת לצמצם את הבעיה, המחקר מסתמך רק על טקסטים שנכתבו בפרק הזמן שבין 1948 לבין המלחמה הישראלית-מצרית ב-1956.

מלחמה זו, שהסתיימה בניצחון צבאי ישראלי, עלולה הייתה להשפיע על האופן שבו הצטיירו הלוחמים הערבים בתודעתם של הלוחמים הישראלים ולעצבו מחדש. מתוך קבצים שיצאו לאור אחרי שנת 1956 נבחנו רק טקסטים מתוארכים שניתן לקבוע לגביהם בוודאות שנכתבו לפני מלחמת סיני. הטקסטים הרטרופסקטיביים ישמשו, לצד טקסטים מוקדמים יותר, על מנת לצייר בקווים מדויקים יותר את דמות הלוחם הערבי כפי שהיא משתקפת בספרות הלוחמים הישראלים. ספרות זו מציעה מגוון עשיר של טקסטים שנכתבו בידי קצינים וחיילים פשוטים, אנשי פלמ"ח וחיילים בחטיבות צה"ל הצעירות, אנשי כוחות עזר כ'משמר העם' ותושבי קיבוצי הספר. ראוי לציין כי הקבצים שנבחנו אינם כוללים טקסטים שנכתבו בידי אנשי לח"י או אצ"ל, וכי מקומם של אנשי הפלמ"ח בין הכותבים בולט מאוד בהשוואה לאנשי החטיבות הצה"ליות. יחד עם זאת, ייצוג היתר של הפלמ"ח הולם את מידת ההשפעה שהייתה לו על עיצוב התודעה הציבורית הישראלית בזמן המלחמה ואחריה. כמו כן, יש לזכור כי מלאכת העריכה של הקבצים מן הסתם הותירה בחוץ טקסטים שלא היו לטעמם של העורכים, או שלא עלו בקנה אחד עם תפיסותיהם. לכן, ספרות הלוחמים הישראלים הנסקרת משקפת את התפיסות שרווחו לגבי הלוחם הערבי בתקופה הנדונה באופן חלקי בלבד. יחד עם זאת, לאור מיעוט המחקר בתחום, יש טעם גם במחקר ראשוני זה.

ולבסוף, כמה מילים על מבנה המאמר. החלק הראשון עוסק בעיקר בתקופת מלחמת האזרחים שבין דצמבר 1947 לבין מאי 1948 ובמסגרתו נעשה ניסיון להציג את דמותו של איש הכנופיות או לוחם המיליציה הערבי. החלק השני עוסק בדמותו של החייל הערבי הסדיר בשלב השני של המלחמה: המערכה בין מדינת ישראל לבין מדינות ערב ממאי 1948 ועד לסיומה הסופי במרס 1949. שני החלקים הראשונים מנסים לענות על השאלה מהי דמותו של הלוחם הערבי בעיניהם של הלוחמים היהודים. החלק השלישי מנסה לענות על השאלה מדוע צוירה דמותו של הלוחם הערבי דווקא כך ומה תרם להתקבעותה של דמות זו בספרות הלוחמים הישראלים. מבחינה כרונולוגית יעסוק החלק השלישי בתקופת המלחמה כולה: זו הנדונה בחלק הראשון וזו הנדונה בחלק השני.

דמותו של לוחם המיליציה הערבי בספרות הלוחמים הישראלים

בשלב הראשון של המלחמה, בין דצמבר 1947 למאי 1948, התנהלה הלחימה בארץ ישראל בין כוחות מיליציה, ונשאה אופי של מלחמת אזרחים. במהלך חודשים אלה נתקלו הלוחמים היהודים שוב ושוב בלוחמים הערבים, שהיו ברובם פלסטינים מקומיים. החל מינואר 1948 החלו פועלים בארץ גם הלוחמים המתנדבים של צבא ההצלה בפיקודו של פאוזי אל-קאוקג'י. בספרות הלוחמים הישראלים מתוארת תקופה זו בהרחבה רבה.

חלק זה של המאמר ינסה לעמוד על דמותו של לוחם המיליציה הערבי כפי שזו הצטיירה בעיני הלוחמים היהודים על סמך בחינת ייצוגי הלוחם הערבי בכתביהם. הלוחם הערבי הלא-סדיר מתואר לעתים קרובות במונחים השאלים מעולם הפשע. הקבוצות הערביות הלוחמות מכונות תמיד 'כנופיות' ואנשיהן מכונים בדרך כלל 'מרצחים' או 'רוצחים'; הם יוצאים מבסיסי התארגנות הנקראים 'קני מרצחים' או 'מאורות' ותכניות הקרב שלהם מכונות בדרך כלל 'מזימות'. הלוחמים הערבים עצמם זוכים לשורה ארוכה של כינויים נוספים השאובים גם הם מעולם הפלילים: 'פושעים', 'שודדים', 'גזלנים' וכינויים אחרים.⁵ דוגמה לשימוש אינטנסיבי בכינויים מעין אלה ניתן למצוא באחד מן התיאורים הרבים של פעולות התגמול המובאים בספר הפלמ"ח. עמוס, אחד הלוחמים שהשתתפו בפעולה, כותב על יעד הפעולה: 'בקצה הכפר משחיר אותו בית הידוע לשמצה, אשר שימש מלון אורחים לפורעים הסורים שהסתננו ארצה, ומקום ריכוז לכנופיות המרצחים הפועלות בסביבה' (גלעד 1955: 56).

לצד השימוש במונחים השאובים מעולם הפלילים מופיע בקטע גם הביטוי 'פורעים' שאוב מתוך עולם דימויים אחר, והרווח גם הוא (חטיבת הנגב במערכה 1949: לו, נא; בעקבות לוחמים 1949: 39, 43, 46, 54, 60, 69; עציוני 1950: 188; גלעד 1955: 76, 91, 495; לביטויים נוספים השאובים מאותו הקשר ראו: תלמי 1948: 29, 53). ביטוי זה מעורר את האסוציאציה היהודית-אירופית של פוגרומים על רקע אנטישמי. השמדת היהודים באירופה, שהייתה זיכרון טרי בתודעה הקולקטיבית היהודית חיזקה את הנטייה להשתמש במונחים השאובים מהקשר האנטישמיות באירופה. השימוש בכינויים הקשורים ברדיפת יהודים אפשר את הצגת הלחימה הערבית כהתנכלות חסרת סיבה ליהודים. הלוחמים הערבים הפכו כביכול לעוד חוליה בשרשרת ארוכה של עמלקים וקוזאקים שהיו שותפים כולם לאותה שנאת יהודים בלתי רציונלית, כזו שאינה תלויה בדבר. השימוש בכינויים השאובים משני העולמות, הפלילי והאנטישמי, רוקן את הלחימה הערבית מתוכנה הלאומי ושלל את הלגיטימיות שלה.

ובכל זאת, אילו מניעים ייחסו הלוחמים היהודים ללוחם הערבי? ובכן, המניע העיקרי הוא בדרך כלל תאוות שלל. משה כרמל לדוגמה, שהיה מפקד חזית הצפון, כותב בספרו שמאות הכפריים שתקפו את השיירה ליחיעם עשו זאת 'מתוך תקווה לבזו בז' (כרמל 1949: 125). משה בסוק, איש גולני, סבור שהירות ששמעו הוא וחבריו

5 לדוגמאות לשימוש בכינויים הללו ראו: 'קני מרצחים', 'מאורות': כרמל 1949: 19, 34, 76, 172, 205; תלמי 1948: 34, 45; גלעד 1955: 30; קובץ חיל משמר העם 1964: 105; 'מזימות': כרמל 1949: 13, 34; גלעד 1955: 72, 73, 139; קובץ חיל משמר העם 1964: 105, 74; כינויים נוספים: כרמל 1949: 13, 47, 165; גלעד 1955: 128, 48, 223.

מכיוון 'המון הפורעים' הן תוצאה של מריבות שנפלו ביניהם כשחילקו שלל (עציוני 1950: 188). יגאל אלון מעריך שלוחמיו של קאוקג'י '...יותר משהתנדבו מתוך הכרה לאומית גבוהה, הם נענו לתעמולת הסתה, יצרים הרפתקניים, תקוות ניצחונות קלים ומהירים ותאוות שוד ומלקוח' (בעקבות לוחמים 1949: 44; גלעד 1955: 125, 402). הלוחמים הערבים מונעים אפוא בידי שילוב של שנאה ותאוות שלל. ראוי לציין שיגאל אלון חריג בכך שהוא עומד על קיומה של הכרה לאומית אצל לוחמי קאוקג'י, אף שגם הוא אינו מייחס לה משקל יתר; על פי רוב, מונחים כאלה כלל אינם נזכרים בין מניעי הלוחמים הערבים. בהיעדר מניע מהותי ללחימה, מדגיש יגאל אלון, בין יתר המניעים הנפסדים ללחימה בקרב לוחמי קאוקג'י, את מקומה של ההסתה. הנטייה להדגיש את חשיבותה של ההסתה אינה אופיינית רק לו. המסיתים הם אותם גורמים בקרב האוכלוסייה הערבית, בארץ או מחוצה לה, אשר מנסים לעורר את הערבים ללחימה. לעתים קרובות נוצר הרושם שאותם מסיתים הם לבדם הגורמים להתנגשות בין הקהילות (כרמל 1949: 121, 126, 130; בעקבות לוחמים 1949: 227, 230, 237; גלעד 1955: 495). הלוחם הערבי עצמו, מלבד היותו תאב בצע, צמא דם ומוסת, כלל אינו יודע על מה הוא נלחם. לפני תחילת הקרב מצוירים הלוחמים הערבים כמי שלוקים בביטחון עצמי מופרז, הם שאננים ובטוחים ביכולתם להכניע את היישוב. דוגמה אופיינית ניתן למצוא בתיאורו של משה כרמל, מפקד חזית הצפון: 'מצפון, על הרי נצרת והגליל התחתון, שרצו גייסותיו של קאוקג'י, השחצנים כמותם כמפקדם, והשחיוז חרבותיהם בלטשם עיניהם ממעל אל חיי היהודים ורכושם מתחת' (כרמל 1949: 165). מתי מגד מתאר את ההתקפות שערכו הערבים המקומיים על גוש עציון באמצע ינואר 1948: 'אכן הצופים היו ובטוחים בעצמם יתר על המידה. מאוחר יותר נודע לנו עד כמה היו ערביי הסביבה, שמאז ומתמיד יצא להם שם של "ג'באראת" (גיבורים), מזלזלים בכוחו של הגוש לעמוד על נפשו' (גלעד 1955: 68).⁷ בנוסף על הביטחון העצמי המופרז שמייחס מגד לערבים, הוא גם מכנה אותם 'חצופים'. גם יגאל אלון בתארו את הפעולות לשחרור צפת, כותב על לוחמיה הערבים ש'היו מפורסמים בחוצפתם ובתוקפנותם' (גלעד 1955: 279, 285). דומה שקטעים אלה משקפים תחושת עליונות יהודית בסיסית, אפרירית כמעט, שאינה תלויה בתוצאות המלחמה. אותם ערבים 'חצופים' העזו לערער על העליונות הזו, ועל כך, כביכול, הם נענשים. ניתן להביא עדויות נוספות לקיומה של גישה זו כבר במהלך המלחמה, עוד לפני שהתבררו תוצאותיה (חטיבת הנגב במערכה 1949: צו; גלעד 1955: 159; אילון 1959: 290).

6 הביזה ותאוות השוד אפיינו כמובן גם את הישראלים ובית רכוש ערבי הייתה לתופעה רווחת בזמן המלחמה. בני מוריס מביא במחקריו דוגמאות רבות לכך (מוריס 2000: 77-79, 139, 147, 150 ועוד).
7 לדוגמאות נוספות ראו: תלמי 1948: 29; כרמל 1949: 45; עציוני 1950: 105; גלעד 1955: 725.

הביטחון העצמי המופרז של הלוחם הערבי מביא לכך שהוא מופתע שוב ושוב מתעוזתם, אומץ לבם וכוח עמידתם של הלוחמים היהודים. הלוחמים הערבים ברשימתו של יצחק שדה מינואר 1948 לדוגמה, 'התכוננו לכיבוש קל' של גוש עציון אלא ש'התבוסה הממה אותם [...] הלוחמים הערבים חזרו לכפריהם מבוישים מבלי להבין כיצד קרה הדבר' (גלעד 1955: 79). ההפתעה שגורמת התעוזה של הלוחמים היהודים היא מוטיב שחוזר על עצמו גם בכמה תיאורי פשיטות. בדו"ח על פשיטה מתאריך 16.2.1948 מתואר זקיף ערבי המופתע באש של הכוח היהודי הפורץ: 'כפי הנראה לא העלה על דעתו שכוחות מזוינים יהודים עלולים להמצא בשטח' (גלעד 1955: 179). אפרים דפני, איש גולני, מספר בספר החטיבה ש'אופיו של הלוחם הערבי ותגובותיו לגבי הפתעות (במקום, בזמן, במהירות הפעולה)' הובאו בחשבון בתכנון כיבוש סוסיתא (עציוני 1950: 283). דוגמאות של ערבים מופתעים קיימות גם במקומות נוספים (חטיבת הנגב במערכה 1949: לט; כרמל 1949: 54; גלעד 1955: 69, 204-205, 472).

התגובה האופיינית ללוחמים הערבים במקרה כזה, ולמעשה כמעט בכל מקרה שהקרב נוטה לרעתם, היא בריחה המתוארת בדרך כלל כ'מבוהלת'. בספרי המלחמה השונים ניתן למצוא אין ספור תיאורים של הלוחמים הערבים כשהם 'נסים על נפשם' או 'נמלטים בבהלה' (לדוגמאות: תלמי 1948: 34, 43; בעקבות לוחמים 1949: 44; חבס 1950: 221; עציוני 1950: 192, 274; גלעד 1955: 73, 89, 181, 204-205, 207, 309-310, 570). כאן ראוי להזכיר שנסיגה לא מסודרת לא הייתה תופעה ערבית בלבד: בספרי המלחמה מוזכרים לרוב מקרים של כוחות יהודיים נסוגים, ואולם הם כמעט אף פעם אינם מתוארים כמנוסה או כבריחה מבוהלת. אדרבא, לא פעם הופכים הנסיגה והכישלון לניצחון כוח העמידה וההתאוששות או לעדות ליכולת הלמידה של הכוחות היהודיים (גלעד 1955: 200, 558, 825-826). השימוש בביטויים דוגמת 'מנוסת בהלה' נשמר לנסיגתם של הלוחמים הערבים ונועד להבליט את פחדנותם.

הפחדנות היא ללא ספק תכונה בולטת בדיוקנו של לוחם המיליציה הערבי כפי שהוא מצטייר בספרות הלוחמים הישראלים. יעקב ב., ממגני טירת צבי, כותב לדוגמה ש'גילויי הגבורה הנפשית מצד כל האנשים בני כל הגילים - זהו הנשק שהערבים היו חסרים אותו' (עציוני 1950: 82). יהודה צפתי, לוחם פלמ"ח, כותב במכתב מתאריך 13.5.1948: 'בדרך כלל, יש לציין בסיפוק שהם פחדנים אדירים למרות שיש אצלם גילויי גבורה. כשהסתערנו עליהם, דרך משל, הם ברחו בצעקות "עליהם" ו"אידיבת אל-יאהוד". משונה, לא-כן?' (גלעד 1955: 506). במכתב שכתב אחד מאנשי חטיבת הנגב לאחר תחילת הקרבות על באר-שבע הוא משתומם: 'ריבוננו של עולם; איזה עם שאינו יודע לעמוד על נפשו! הרי אנחנו לא היינו כאן מעולם יותר מחמישים בחורים, ובכל זאת לא העלינו על דעתנו אף לרגע אפשרות של בריחה. והללו נסים כעכברים מאניה טובעת בהישמע קול הירייה הראשון' (חטיבת הנגב במערכה 1949: צח; וראו גם גלעד 1955: סב).

אלא שאנשיו של קאוקג'י והערבים המקומיים דווקא ניהלו כמה קרבות קשים עם היהודים ובחלקם אף תקפו והסתערו מספר רב של פעמים. מכיוון שתיאורים של התקפות כאלה מצויים גם בספרות הלוחמים הישראלים (תלמי 1948: 23, 35-36, 40-41; בעקבות לוחמים 1949: 154; כרמל 1949: 48; גלעד 1955: 175, 194, 200, 202, 291, 335) יש לשאול כיצד הכותבים מיישבים את הסתירה בין פחדנותו של הערבי, כפי שהם מציירים אותה באותם ספרים, ולחימתו בשטח. ובכן, הלוחמים הערבים אף פעם אינם מתוארים כמי שתוקפים מתוך אומץ כי אם מתוך עווית של טירוף ושנאה או מתוך רגש קנאות דתית. כמעט תמיד ההסתערויות הערביות מתוארות במונחים בלתי-רציונליים לחלוטין: 'צריחות הכפריים עברו כל גבול בראותם את השיירה חוזרת, בזעקות טירוף ובחמת רצח הגיחו מבין הסלעים והסתערו על הכביש' (גלעד 1955: 171). בתיאור התקפה ערבית על הקסטל שהובא מפיו של שמעון אבידן באפריל 1948 נאמר: 'כשנדדע לאויב על מותו של עבד-אל-קדר אל-חוסייני, הסתערו מאות רבות של ערבים בהתלהבות דתית על הכפר [...] הם התקדמו כמטורפים בצעקות ובצריחות מול האש החזקה שקצרה בהם' (גלעד 1955: 199).

כמעט בכל תיאורי ההתקפות הערביות מדווחים הכותבים על 'צעקות הפרא' של התוקפים. ראוי לזכור שבלחימת רגלים קריאות קרב שכוחות מאוד ומשמשות אמצעי התקשורת העיקרי, ומטבע הדברים גם הכוחות היהודיים עשו בהן שימוש (גלעד 1955: 170); אולם אותן הצעקות, כשהן מושמעות מפי התוקפים הערבים, מתוארות כמשהו זר, מוזר ומבעית. דוגמה אופיינית ניתן למצוא באחד מתיאורי ההתקפות הערביות על השיירות היהודיות: 'בלי הרף זמזמו באוזנינו צעקות הפרא של הערבים הצמאים לדם ומפעם לפעם פלחה את האוויר שריקה של אחד ממפקדיהם' (גלעד 1955: 182). הדגשת הפראיות של הקריאות מעצימה את הפער בין קור הרוח של המגנים היהודים לבין חמת הטירוף של התוקפים הערבים. הצעקות נקשרות לתפיסת הערבים כפראים וברברים, מעין חיות אדם חסרות תרבות. איש הפלמ"ח משה רשקס מספר: 'מאות בני אספסוף מזנקים מהגבעות ביללות, והנשים הגבירו אף הן את קריאותיהן. פני הגבעות השחירו ממש משנתגלה כל האספסוף הנקהל. בצריחות נוראות התנפלו פריצי החיות על המכוניות המעשנות' (גלעד 1955: 171-172). בתיאור אופייני אחר נכתב: '[...] הפעם לא ירו תיכף ומיד, אלא זחלו והתקרבו בצעקות מקפיאות דם; מדבר הישימון וקולות חיות טרף הדהדו בהן [...]'] (תלמי 1949: 57). ספרות המלחמה עשירה בתיאורים דומים של הסתערויות המלוות בקריאות פרא ערביות (בעקבות לוחמים 1949: 43; גלעד 1955: 112, 114, 182, 217, 231, 232; קובץ חיל משמר העם 1964: 103).

תיאורים אלה מזכירים את עולם הדימויים הקולוניאליסטי האירופי. גם כאן, כמו בסיפורים דוגמת בו ג'סט (Beau Geste), ניצבים קומץ של מגנים בני תרבות מול המוני פראים המסתערים עליהם. ייתכן שהדבר כרוך ברבדים עמוקים יותר של הדימוי

העצמי הציוני ושל הנטייה לתפוס את הציונות כראש גשר של עולם התרבות במזרח. דוגמה מובהקת לגישה כזו ניתן למצוא ברשימתו של איש חטיבת הנגב, המכנה עצמו 'י. נודד':

היהודים שבאו למדבר הביאו עמם מטען של תרבות אמת. המדבר שצמא אלפיים שנים למים – לבש פתאום חגורות צינורות שבעזרתם הוקמה מחרוזת של נקודות ישוב [...] וקיוונו: מים אלה יביאו ישועה גם לבדוי הנידח. אך המדבר התקומם נגד צינור המים ושליחיו פרקוהו, חבלו בו, נקבוהו. מישוהו מעוניין בכך שהבדוי ימשיך לצמוא, שהמדבר לא ירווה, שהחיים בו יישארו קפואים, שימי קדם ישררו בו בפראותם הקדמונית. וראשי השבטים שלחו את אנשיהם נגד החידוש, נגד התרבות, נגד הפריחה (חטיבת הנגב במערכה 1949: לה).

יש בו, בתיאור זה, הד לאותה גישה מתנשאת כלפי הערבי שעליה עמדנו במבוא. המלחמה שמנהלים הערבים מתוארת בקטע זה כמלחמה נגד הקדמה שהציונים מביאים. הערבים מוצגים שוב כפראים הפועלים מכוחה של הסתה ותאוות הרס בלתי-רציונלית. לא נותר בהם, באותם פראים, אף לא מעט מאותה אצילות שיוחסה להם בתיאורים השונים שנכתבו טרם המלחמה.

עם זאת לא נעלמה לחלוטין מסורת תיאורי הפרא האציל. בספרות הלוחמים היא משמשת אך ורק לתיאורי אותם ערבים שהצטרפו לשורות היהודים. אותן תכונות ערביות פראיות המוצגות בדרך כלל באור שלילי מקבלות או גוון חיובי מאוד. יגאל אלון משבח את 'סגולותיהם הטבעיות' של אחד משבטי הבדווים שהצטרף אל היישוב (גלעד 1955: 281). איש הפלמ"ח יהודה ארצי כותב:

רק מתי מספר זכו לראות במו עיניהם את בני החיל השזופים, למודי הסיף ועטויי-העביות, ולבקר באוהליהם [...] מחזה מרהיב עין הייתה יציאת הבדווים לפעולה. לבושם ערבי, ראשיהם חבושים כובעי פלדה, רגליהם יחפות או נעולות מנעלים שונים, בחגור ובציוד מלאים [...] כל התהלכה הזו יצאה כאילו מדפי אלף לילה ולילה (גלעד 1955: 494-495).

תיאורים ברוח דומה ניתן למצוא בספר חטיבת גולני תחת הכותרת 'הצ'רקסים שלנו' וגם בתיאורו האוהד של משה כרמל את הדרווים ש'סכיניהם הגדולות מתנוצצות בין שיניהם בשמש...' (כרמל 1949: 72; עציוני 1950: 292). גם הדרווים, כפי שמציין כרמל עצמו, עברו בסופו של דבר לצדם של היהודים.

מאפיין מובהק נוסף בתיאורי ההסתערויות הערביות הוא שהערבים לעולם מסתערים רבים מול מעטים כשהם מצפים להתנגדות מועטה בלבד. בדרך כלל תוקפים הערבים 'במאות' ולעיתים גם 'באלפים'. התחושה המועברת במרבית התיאורים היא של המון אדם, הצר על קבוצה קטנה של מגנים יהודים. איז'ב, לוחם בחטיבת הנגב, מתאר את 'שמונת אנשי כיתת החיפוי' שנשארו במקום הקרב כשהם מוקפים 'ים של ערבים'. ברשימה אחרת מתוארות גבעות ש'מורדותיהן מכוסים ערבים למאות, שקפצו ודילגו בסדר צבאי לעבר הכפר' ומולם ניצבה מחלקה יהודית אחת. (חטיבת הנגב במערכה 1949: לח; חס 1950: 115) זרובבל גלעד, איש הפלמ"ח, פונה באחת מרשימותיו אל חברו לנשק ואומר:

אתה זוכר בוודאי גם את המשכו של סיפור הקרב, כאשר האויב המונה אלפים של לוחמים, ותחמושתו משופעת ומרגמות עמו ומשוריינים, מנסה להתקרב לעמדותינו כדי לחסלנו עד גמר ואנו – עשרות בודדות של מגנים, שתחמושתם מוגבלת עד דכא – הודפים אותו לאחור כשהוא משאיר אחריו אבדות כבדות [...].⁸

ברשימתו של גלעד אנו מוצאים מרכיב נוסף המסייע לפתור את הסתירה בין אופיו הפחדני של האויב, כפי שהוא מתואר בספרות הלוחמים הישראלים, לבין יכולתו להתגונן או לתקוף בעצמה. האויב, לא רק שהוא עולה על היישוב במספר גייסותיו, הוא גם מצויד טוב יותר. באחד התיאורים של כיבוש צפת, חוזר המחבר ומדגיש את עליונותם של הערבים המבוצרים ומצוידים היטב (גלעד 1955: 306-307). יגאל אלון מספר על הסיוור שערך ברובע הערבי של העיר מיד לאחר הכיבוש:

[...] ראינו את שפע המזון והתחמושת שעמד לרשות האויב; בדקנו את טיב מבצרי וסידרי הפיקוד; מצאנו שהם נעזרו ברשת טלפונים ענפה ובמכשירי קשר חדישים [...] והשווינו כל זאת לדלות כוחותינו אנו. נדהמנו מגודל הניצחון. הנה, גם הפעם הוכרע גלית הענק על ידי דוד הנער! (גלעד 1955: 285).

8 במאמר מוסגר ראוי לציין כי אף שבקרבות מסוימים היה יתרון מספרי לצד הערבי נטו יחסי הכוחות של הלוחמים בבריור לטובתם של היהודים. מספרם של הלוחמים הפלסטינים נע בין 4,000 ל-5,000 לכל היותר, ומספרם של מתנדבי צבא ההצלה היה כ-3,000. בשורות ההגנה לחמו בשלב מלחמת האזרחים כ-20,000 יהודים (טל 2002: 45, 48).

משה כרמל כותב ברוח דומה על כיבושה של עכו מידי הערבים: ' [...] אף היא [עכו] הייתה מבוצרת ומוגנת היטב בטבעת ביצורים. לרשותה של הגנת העיר עמדו מאות לוחמים, מצוידים בנשק אוטומטי קל וכבד שחלקו נמסר להם על-ידי הבריטים עם הפינוי, וכן שפע רב של תחמושת מכל הסוגים' (כרמל 1949: 153).

בנוסף על עדיפות הביצורים והציוד של הערבים, כרמל מצביע גם על הסיוע שקיבלו מידי הבריטים. זהו אפוא המרכיב הרביעי המחפה על הנחיתות הערבית. גם עניין זה חוזר ועולה בתיאורים השונים של שלב מלחמת האזרחים. לעתים הבריטים מסייעים לערבים בכך שהם מפריעים ליהודים ולעתים בהשתתפות פעילה יותר לצדם של הערבים. בכמה מן התיאורים הבריטים מסייעים לערבים בתחמושת ולעתים במתן סיוע באש או בהשתתפות בלחימה עצמה (תלמי 1948: 27, 41, 45-46; כרמל 1949: 152, 153; חטיבת הנגב במערכה 1949: לה; גלעד 1955: 243-245, 275-276).⁹ חשוב לציין שניתן למצוא בספרות הלוחמים הישראלים גם כמה התייחסויות ללוחמים הערבים הנושאות אופי שונה, ומפעם לפעם מופיעים בתיאורי הקרבות אזכורים של כוחות ערביים הנלחמים בעקשנות או תוקפים ביעילות. ואולם אין ספק שהתייחסויות מעין אלה הן חריגות (גלעד 1955: 59, 83, 247, 853).

לסיכום, ספרות הלוחמים הישראלים מציירת תבנית ברורה למדי של לוחם המיליציה הערבי: הוא מונע בתאוות בצע ושלל, בעל רמה תרבותית ירודה וחסר רצון והכרה לאומית; הוא לוקה בביטחון עצמי מופרז ועל כן הוא מופתע מן העצמה של הלוחמים היהודים; הוא פחדן ונוטה לברוח בבהלה מן הקרב בכל פעם שהכף נוטה לרעתו. קוויה העיקריים של דמות זו, כך עולה מתיאורים ומכתבים שנכתבו בזמן הקרבות, החלו מצטיירים כבר במהלך המלחמה. בספרות הלוחמים הישראלים מתגלה סתירה בין התיאורים הרבים של ההתקפות הערביות לבין תכונותיו הנפסדות של לוחם המיליציה הערבי כפי שהוא מצטייר באותם הכתבים ממש. בין התכונות והיתרונות המתרצים את הסתירה מדגישים הכותבים את ריבוי הלוחמים הערבים, את פראיותם וקנאותם, את היותם מצוידים היטב ואת הסיוע שקיבלו מידי הבריטים. מאפיינים אלה אפשרו לתאר לוחם ערבי שתוקף או מתגונן בעוז על אף נחיתותו. כפי שנראה בחלקו הבא של המאמר, סתירה דומה קיימת גם בייצוגו של החייל הסדיר הערבי. על הסיבות לעצם קיומו של אותו ניגוד פנימי בספרות הלוחמים הישראלים נעמוד להלן.

9 דוד טל מציין כי למרות שהיהודים נטו להאשים את הבריטים על שלא סייעו להם או שהעדיפו את הערבים, סייעו הבריטים פעמים רבות לכוחות יהודיים כולל חילוף שיירות שהותקפו בדרך לירושלים ובמקומות אחרים (Tal 2004: 53-54, 74).

דמותו של החייל הערבי הסדיר בספרות הלוחמים הישראלים

ב־15 במאי פתחו צבאותיהן של מצרים, ירדן, עיראק, לבנון וסוריה במתקפה שנועדה למנוע את הקמתה של מדינה יהודית בארץ ישראל. מעתה ניצבו הלוחמים היהודים מול צבאות ערביים סדירים. בחלק זה של המאמר יעשה ניסיון לבדוק מהי דמותו של החייל הערבי בספרות הלוחמים הישראלים ובאילו מובנים, אם בכלל, היא שונה מדמותו של לוחם המיליציה הערבי. גם כאן נעמוד על המניעים שיוחסו לחיילים הערבים, על תכונותיהם האופייניות ועל אופי הלחימה שלהם.

הפלישה הערבית נתפסה כאיום חמור על קיומה של המדינה הצעירה ועל עצם קיומו הפיזי של יישוב יהודי בארץ ישראל. ההתמודדות מול צבאות סדירים הייתה אתגר שהיישוב טרם התנסה בו ובתיאורים הרבים של התקופה ניכר חשש אמיתי לגורלו של היישוב. 'בשורת הפלישה של צבאות ערב ב־15 למאי הייתה לנו, לאנשי הנגב, זעזוע נפשי גדול' כותב שמחה, מאנשי חטיבת הנגב של הפלמ"ח, [...] החשבון היה פשוט בתכלית. ברור שקרב ובא הסוף לנגב וסופו של כל אדם בו ביחידות. במה נעמוד בפני צבא סדיר? אין במה? (חטיבת הנגב במערכה 1949: פד; וראו גם: בעקבות לוחמים 1949: 122-123; גלעד 1955: 449-453, 455, 530). ואולם, כפי שנראה בהמשך, החששות שעלו בשלביה הראשוניים של הפלישה, כמו גם ההתקפות הקשות על היישובים, בעיקר בדרום הארץ, השפיעו אך מעט על ייצוגו של החייל הערבי. כבר בשלבים מוקדמים של המערכה, למרות המצב הקשה בחלק מן החזיתות, ואולי דווקא בגללו, הלכו ייצוגי החייל הערבי ודמו לאלה של קודמו, לוחם המיליציה הערבי.

המניעים שמייחסים הכותבים הישראלים לחיילים הערבים הסדירים הם בדרך כלל נפסדים קצת פחות מאלה שיוחסו ללוחמי המיליציות, והם כרוכים פחות בהקשר פליליים. קול נגבה, עלון קיבוץ נגבה שנכתב ברובו תחת אש מצרית, הוא חריג בהקשר זה: העלון, שיצא לאור רק כשלושים שנה לאחר שוך הקרבות, מתאפיין בלשון קשה הרבה יותר ומתאר את הכוחות המצריים בדיוק באותם מונחים פליליים שבהם תוארו 'אנשי הכנופיות'. כך לדוגמה חוזרים שוב ושוב ביטויים דוגמת 'רוצחים', 'אויב צמא דם', 'קני מרצחים' ו'מזימות' (קול נגבה - יומן הקרבות, תש"ח 1979: 89, 150, 170, 171, 174, 177). בדרך כלל ההנחה היא שהחייל הערבי הבודד יצא לקרב, לא בהכרח על מנת לשדוד או לרצוח, אלא פשוט משום שקיבל פקודה לעשות זאת. כמה כותבים חוזרים ומדגישים גם בהקשר זה את חשיבותה של 'ההסטה' (חטיבת הנגב במערכה 1949: קסז-קסח, קול נגבה 1979: 89).

אם הוסתו או קיבלו פקודה הרי זה היינו הך: החיילים הערבים, כמו לוחמי המיליציה, מתוארים בדרך כלל כאובייקטים חסרי הכרה ורצון משל עצמם. מכיוון שנגררו למלחמה והדבר אינו נוגע להם באמת, הם חסרים רצון אמיתי לחימה. ישראל גלילי, בדברים

שנשא בפגישת מפקדים ביוני 1948, אמר על הצבאות הערביים: '...והם פולשים שבאו מרחוק לשם השמדה ושיעבוד. שעל כן, כדרך הטבע הוא שאין לאויב יצ הסתערות ואין הציווד העשיר עשוי למלא את החלל הריק של היעדר אידאה מרוממת ונוסכת גבורה' (גלעד 1955: 563). ברשימה אחרת, שנכתבה לכל היותר כמה חודשים לאחר סיום המלחמה, מובאים דבריו של אחד המפקדים הצעירים בביר עסלוג', מסביבות יולי 1948, וגם שם מהדהדת תפיסה דומה: 'הם [המצרים] ... אינם יודעים על מה הם נלחמים; הם שולחים לקו הראשון של החזית את הסודאנים, והללו, כיוון שאחדים מהם נופלים חללים, משליכים את נשקם ועושים ויברחו!' (חטיבת הנגב במערכה 1949: צד-צה).

בעוד שמונחים השאובים מתחום הפלילים אינם רווחים, הרי שמונחים אנטישמיים-נאציים דווקא משמשים את הכותבים בתכיפות רבה יחסית. מטרת המלחמה של הצבאות הערביים מתוארות לעתים קרובות כ'השמדה וחיסול' פיזיים של האוכלוסייה היהודית בארץ. ייתכן שהסיבה לשימוש התכוף במונחים אלה היא הפחד הגדול שעוררה הפלישה והתחושה שהיישוב נלחם כשגבו אל הקיר. תחושה זו ניכרת היטב גם בהקבלות הרבות שנעשו בין הלחימה של היישוב ועמידתם של לוחמי הגטאות, של מגני סטלינגרד או של הפרטיזנים ביצרות אירופה (ראו למשל: חטיבת הנגב במערכה 1949: עה-עט; בעקבות לוחמים 1949: 16; עצינוני 1950: 188; גלעד 1955: 301-302; קול נגבה 1979: 88, 89, 147). מכל מקום, מונחים שמקורם באירופה של מלחמת העולם אפשרו את הצגת המלחמה נגד הערבים במונחים של טוב ורע מוחלטים. הם הדגישו את חומרתו של האיום הערבי והיה להם כוח מגייס חזק עבור האוכלוסייה היהודית.¹⁰

כמו בתיאורי לוחמי המיליציה הפלסטינים, גם בתיאורי החיילים הערבים מודגש בטחונם המופרז בכוחם וביכולתם להכריע את המלחמה בתוך זמן קצר ביותר. שוב ושוב חוזרים בספרות הלוחמים הישראלים תיאורים של יחידות ערביות שונות שחיליהן ומפקדיהן לוקים בשאננות וברברנות. חיים גורי, לדוגמה, מתאר את המצרים הנאחזים במשלטים באזור השפלה הדרומית: 'האויב רבץ שם בוטה, משופע בציווד ובמזון. אויב ששחצנות טבעית של צבא שטרם הוכה שימשה אצלו בערבוביה עם בטחון עצמי מופרז של פיקודו' (גלעד 1955: 631; לדוגמאות נוספות ראו: חטיבת הנגב במערכה 1949: יב, עו; גלעד 1955: 457; קול נגבה 1979: עמ' 117). אלא שאז הם פוגשים לראשונה במגנים הישראלים ונדהמים אל מול עצמת התגוננות. אר-אז נשבר כוחם והם 'נסים בבהלה'. הכוחות הערביים נוטים לאבד את עשתונותיהם ולברוח גם כשכוחות ישראלים מפתיעים אותם בשטחם. הנה לדוגמה קטע מתוך הודעה שהוציא מפקד חטיבת הנגב

10 דוגמאות לשימוש בכוחם המגייס של דימויים השאובים מאירופה הנאצית ניתן למצוא בהודעה לעיתונות שפרסם בן-גוריון ב-1.1.1948 (מובא בתוך: גלעד 1955: 37-38).

במהלך מבצע חורב, דצמבר 1948: 'היחידה של ברן - בצעה פעולה פלמחית למופת [...] הגיעה בהסתר מלא [...] כבשה בסערה ארבעה מוצבים. האויב נדהם, נס בבהלה, השאיר את רכבי [צריך להיות: רכבו], נשקו, חלליו ופצועיו' (חטיבת הנגב במערכה 1949: רג; לדוגמאות נוספות למנוסת בהלה של כוחות צבא ערביים ראו: בעקבות לוחמים 1949: 180-181; איילת השחר במערכה 1949: 45; עציוני 1950: 179, 351; גלעד 1955: 292, 487-488, 501-502, 540, 548, 550, 573, 604, 620, 672, 865).
 נטישת הפצועים והציוד מאחור, גם היא מרכיב החוזר על עצמו בתיאורים שונים. הדבר מוסיף כמובן לתחושת הבהלה וחוסר האונים שתקפה את האויב שאך לפני זמן קצר היה מאיים כל כך. עוד מודגש בדרך זו היעדר ערכי הלחימה של האויב. בקול נגבה מיום 18.10.1948 נכתב: 'כובשי משלט 113 מספרים, כי הנכנעים היו מעטים ואילו רוב החיילים המצרים נמלטו. הבריחה הייתה מבוהלת; בגדים ונעליים נשארו בעמדות. חיילנו מצאו שם משלט מבוזר, כך עם שלושה קווים של תעלות עמוקות וכן מקלטים מבוזרים' (קול נגבה 1979: 153). הניגוד בין הבריחה המבוהלת לבין היות המשלט מבוזר ונוח כל כך להגנה נועד ללמד על יכולת העמידה הנמוכה של החיילים המצרים. איש הפלמ"ח דני אגמון מדגיש גם הוא את בהלתם ועליבותם של החיילים המצרים בתיאור נסיגתם מעוג'ה אל-חפיר, בסוף דצמבר 1948:

עוג'ה אל-חפיר לא עוד בסיס אויב היא. גם משלטי התמילה נכבשו בהסתערות לילה, ולא בלי הפתעה, על זאת יעידו המצעים החמים של המצרים, הנעלים, הנשק שנמצאו פזורים לרוב... אלה אשר פלשו לארצנו ברכב ורביעם חזרו מצרימה באישון לילה, בודדים ויחפים, כאשר כפות רגליהם הגרומות מתנגפות באבני הצורן המדברי, ופחד המוות בעקבותם (גלעד 1955: 681; וראו גם: חטיבת הנגב במערכה 1949: ס"ו; עציוני 1950: 184; גלעד 1955: 454; קול נגבה 1979: 153).

דומה שהכוונה היא, שוב, להדגיש את פחדנותם של החיילים הערבים. אפילו כשמתוארות התקפות ערביות, הדגש מושם לעתים קרובות על תכונה זו באופיים של החיילים. כך לדוגמה מתוארים העיראקים שתקפו את גשר מיד עם תחילת הפלישה כשהם 'מסתתרים [...] ואינם מעיזים להתקדם, על-אף פקודותיו של המפקד, השופך עליהם את כל זעמו ומאיים עליהם בעונשים' (עציוני 1950: 81; וראו גם: חטיבת הנגב במערכה 1949: קכת) בכמה תיאורים אחרים המשיכו החיילים הערבים בלחימה רק מכיוון שקציניהם קשרו אותם. כך למשל מודיע קול נגבה שלאחר הקרב על קאקון 'נמצאה במקום מחלקה שלמה (ארבעים איש) של חיילים עיראקים כפותים ברגליהם וזוגת-זוגות. כך שמרו עליהם קציניהם לבל יברחו' (קול נגבה 1979: 50; וראו גם

עציוני 1950: 345). פחדנותו של החייל הערבי הייתה נושא שהלוחמים הישראלים התייחסו אליו כבר במהלך המלחמה. דבריו של ישראל גלילי על היעדר יצר הסתערות בקרב החיילים הערבים כבר נזכרו. דברים אלה נאמרו, כזכור, כבר כחודש לאחר הפלישה. במכתב ממאי 1948 כותב איש הפלמ"ח הלל לביא: 'מהפגישות עם המצרים התרשמתי שהם החיילים הגרועים בעולם. אומץ לב ויכולת לחימה אפסיים – מציינים את החייל המצרי' (גלעד 1955: 504; וראו גם: עציוני 1950: 185; קול נגבה 1979: 91). ואולם דומה שתיאורי הפחדנות, הטפשות וחוסר האונים של החיילים הערבים, ובמיוחד המצרים, הפכו למגמה של ממש בעיקר אחרי המלחמה. נתן שחם מתאר את החיילים המצרים באחת מרשימותיו כ'מעוז של בורות ופחדנות גואשת, איך נתרוצצו בדרכי המדבר כמו סומים, כשבקבוצותיהם דולק הבטחון הנואל ש'היהוד לא לוקחים שבויים' (חטיבת הנגב במערכה 1949: ריד). בסיפור פרי עטו של עמוס מוסנזון המובא בספר חטיבת הנגב מתואר לוחם בשם שמואל היושב וצופה על כפר ערבי הנתון לשליטת המצרים. בהתאריך זמן התצפית הוא מפליג בדמיונות כיצד יגנוב את הדגל מצריח המסגד בכפר: 'הוא אף דמיין את הבהלה במחנה האויב; את היצורים הזעירים מוכי הפלצות והאימים מפני הבלתי ידוע. חי, חי, חי, [...] הם מסרבים לשמור בלילה. הקצינים שלהם מתרוצצים וחובטים בהם בלי רחמים' (חטיבת הנגב במערכה 1949: קעב). יצחק דורה, מלוחמי גולני, כותב ברות דומה על החיילים המצרים כשהוא מספר את סיפור נפילתו בשבי:

תארו בנפשכם: שוכב לו אדם ערום ופצוע על מצע מזוהם, רק כובע פלדה לראשו. ופתאום נפתח שער החצר ופורצים ארבעה-עשר חיילים מצריים, פיהם פעור מתימהו של פחד, ברכיהם רועדות ממש, בידיהם רובים מכודנים, נעצרים ואינם מעיזים לצעוד צעד קדימה. רגש האימה חלף מיד למראם המגוחך. רגע דימיתי שאני רואה תמונה משעשעת זו מהצד. מגרונם נפלטו הברות מגומגמות פחד, וכך, רועדים, פקדו עלי [...] (עציוני 1950: 348).

דורה מציג גרסה קיצונית של הפחדנות המצרית: ארבעה עשר חיילים חמושים מפחדים מפצוע ישראלי אחד. המצרים ברשימתו של דורה הם לא רק פחדנים, אלא גם טפשים. ואכן, גם תכונה זו מיוחסת לחיילים הערבים יותר מפעם אחת בספרות הלוחמים הישראלים. אוריאל אופק, לדוגמה, מתאר את חיילי הלגיון הערבי כשהם מתקשים בספירת השבויים הישראלים בעת מפקד. אחרי שני ניסיונות כושלים לספור את השבויים 'הריהם פונים לסרג'נט ומוסרים את התוצאות [של הספירה], גם הפעם, כמובן, טעו' (גלעד 1955: 349). מנחם תלמי מתאר את תושבי באר שבע הערבים שאוספים את

גופות החיילים המצרים '...המסכנים שטיפשותם עלתה להם בחייהם - סודנים שחורים ומגודלים או פלחים מוכי גרענת, שהאמינו לכוזבי שלטונם והלכו אחריו בעיוורון...' (חטיבת הנגב במערכה 1949: קסו-קסה; וראו גם: קפב; גלעד 1955: 685; קול נגבה 1979: 89). שוב עולה אפוא אותה התייחסות אל החייל הערבי כאובייקט חסר רצון והכרה משלו, אלא שעכשיו ניתן להוסיף לדיוקנו כמה קווים נוספים: הוא בדרך כלל בור, טיפש ופחדן. במצב ההפוך לזה שמתאר דורה, כלומר כשחיילים וקצינים ערבים נופלים בשבי הישראלי, אין הם מגלים את אותה קור רוח וחוש הומור צברי. הם בדרך כלל עלובים מאוד. בקול נגבה מיום 10.11.1948 מובא תיאור של החיילים המצרים שנפלו בשבי במהלך כיבוש משטרת עיראק־סואידין: 'משהובקעה החומה ראינו את חיילי מצרים והם נחפזים וידיהם מורמות. חזותם עלובה ומבקשים רחמים. הצבא המצרי הגאה, הורסי יד מרדכי, חוסמי הדרך לנגב, מטילי חיתתם על היישוב העברי - היה למרמס' (קול נגבה 1979: 174). בכמה תיאורים מודגשת התרפפותם של הערבים חסרי האונים בפני הישראלים עד כדי התבטלות מוחלטת. התרפפות זו מבטאת באופן המובהק ביותר את הניצחון הישראלי כשהוא מתורגם לשפת סיפורי הלוחמים של ספרות הלוחמים הישראלים: החייל הערבי מכיר בעליונותו של החייל הישראלי.¹¹

דמותם של הקצינים הערבים שונה במקצת מזו של החיילים. בכמה רשימות שנוכרו לעיל הם מתוארים כמעין שוטרים המנסים לכפות על חייליהם העלובים להילחם, אם באמצעות איומים, אם באמצעות חבטות ואם על ידי קשירתם למקומותיהם. תיאורים אחרים מדגישים שהקצינים הערבים אינם מסוגלים להשתחרר מן החשיבה התבניתית שרכשו במסגרת ההכשרה הצבאית הפורמלית שלהם. שמעון אבידן, מפקד חטיבת גבעתי, מעריך את הקצינים הערבים במילים הבאות: 'קציניהם [של הערבים] מנהלים קרבות כאילו היה בידם ספר לימוד של בית ספר צבאי, ואם הנתונים בשדה הקרב אינם ככתוב בספר הלימוד - הם מאבדים את עשתונותיהם' (גלעד 1955: 199; וראו גם חטיבת הנגב במערכה 1949: ריד-ריה).¹²

הריחוק בין הקצינים לחיילים הערבים הוא עצום. יגאל אלון סבור, לדוגמה, שבצבא המצרי היה 'המרחק בין הקצונה לבין החיילים רב יותר מכל צבא ערבי אחר

11 לדוגמאות נוספות של שבויים ערבים עלובים ומתרפסים ראו: גלעד 1955: 639, 682; בספרות המלחמה ניתן למצוא תיאורים דומים גם של ערבים־פלסטינים. ראו: כרמל 1949: 158; גלעד 1955: 656. דוגמאות נוספות של הכרה ערבית בעליונות הישראלית יובאו במסגרת הדיון בחלקו השלישי של המאמר.

12 ההיסטוריון הצבאי דוד טל מקבל גישה זו לפחות באופן חלקי אך לטענתו ההשכלה הצבאית הפורמלית הייתה יתרון מובהק של הצבאות הערבים לפחות בקרבות המגננה שניהלו. חוסר ההשכלה הצבאית של הישראלים פעל לרעתם בקרבות אלה (Tal 2004: 473-474).

זולתו... הוא מצטט מתוך הסכמה את דבריו של חיים ויצמן בהקשר זה שא'לה שמנים מדי ואלה רוים מדי' (גלעד 1955: 372). יצחק דורה נותן לתפיסה זו ביטוי חי יותר. במהלך חקירתו בשבי הוא שואל את הקצין החוקר אותו:

האם אתם מסבירים לחיילים שלכם, ואגב כך הצבעתי על שלושת החיילים השומרים עלי, שהיו חבושים כובעי פלדה ומזוינים 'עד השיניים', האם אתם מסבירים להם כל פעולה בטרם שיוצאים לבצעה? וכי אפשר להסביר משהו להללו? – ענה הקצין והצביע עליהם בבוז (עציוני 1950: 351).

יש לציין שבין תיאורי הצבאות הערביים וחייליהם זוכה הלגיון הערבי בדרך כלל ליחס חיובי יותר. לחימתו מתוארת בכמה מקומות כאמיצה ומאורגנת אף כי לעתים קרובות נוקפות מעלות אלה לזכותו של הפיקוד הבריטי (גלעד 1955: 379, 382, 491, 580). לאור דמותו העלובה של החייל הערבי כפי שהיא מצטיירת בעיני הישראלים ראוי לשוב ולהצביע על הניגוד בין דמותו המסופרת של החייל הערבי לבין הישגיו בחלק מן הקרבות. כיצד יכולים צבאות שחייליהם עלובים כל כך לכפות על הישראלים קרבות שרבים מהם מתוארים כקרבות קשים בספרות הלוחמים הישראלים? (חטיבת הנגב במערכה 1949: קיד, קכ-קכא, קכה, קנה; עציוני 1950: 165-177, 244-251; גלעד 1955: 530, 594-613, 626, 685). הסתירה נפתרת באמצעים דומים לאלה שהוצגו בחלקו הראשון של המאמר. הצבאות הערביים מצליחים להקשות על הישראלים למרות רמתם הנמוכה של החיילים. הדברים הודגמו לעיל ונסתפק כאן בדברים שאמר ישראל גלילי בפורום פיקודי ביוני 1948:

כוחותינו נפגשו עם הטנק, התותח ואווירון־הקרב. הייתה זו פגישה טראגית בין כוחות שאינם שווים לא במניין ולא בזיון. התם [?] – חטיבות צבא וותיקות שקמו לעין שמש בחסות מדינות ובתקציבי ממלכות, שנמליהן פתוחים ומוגשת להן עזרת אימפריה גדולה (גלעד 1955: 563).¹³

13 אף כי בכמה קרבות בודדים היה יתרון מספרי ברור לכוחות הפולשים, נטו סדרי הכוחות הכוללים לטובת היהודים. בשורות הצבאות הפולשים, כולל לוחמי צבא התצלה, פעלו במהלך המלחמה 22,500 חיילים. הכוחות הישראלים מנו עם הפלישה 30,000 חיילים ואולם מספר זה גדל בהדרגה ככל שעבר הזמן. בדצמבר 1948 כבר לחמו בשורות צה"ל בין 80,000 ל-90,000 לוחמים (מוריס 2000: 32). ציודם של הצבאות הפולשים אכן היה משוכלל יותר מזה שעמד לרשות הישראלים (טל 2002: 47-48), אך באמצעות רכש מסיבי הצליח הצבא הישראלי לשפר מצבו בהדרגה גם מבחינה זו.

בדבריו של גלילי ניתן להבחין בשלושה מרכיבי העדיפות העיקריים של הצבאות הערביים שכבר עמדנו עליהם לעיל: הצבאות הערביים היו גדולים יותר, היה בידיהם ציוד עדיף ורב יותר והם קיבלו סיוע מגורמים בין-לאומיים, בעיקר מן הבריטים. ברבים מתיאורי הקרבות הקשים מופיע לפחות אחד מן המרכיבים הללו, ומתרץ את כושר הלחימה הערבית. דוגמה אופיינית וממצה מובאת באחד מתיאורי הקרב על יד מרדכי: 'החייל [המצרי] הוא גרוע, אך עדיפותם בנשק כבד. הקליעה של הנשק הכבד יוצאת מהכלל, מודרכת ע"י אווירונים, תצפית ממשלטים ומשוריינים עם מכשירי דיבור. הדפנו 4 גלי הסתערויות' (בעקבות לוחמים 1949: 240). לדוגמאות נוספות ראו: חטיבת הנגב במערכה 1949: קנה; גלעד 1955: 344, 457, 488, 580, 621, 631.

במסגרת הדיון בחלק זה ראינו שכבר בתיאורים ובמכתבים שנכתבו בשלביה המוקדמים של הפלישה ניכר דמיון בין האופן שבו מתוארים החיילים הערבים, שחודש לפני כן עוד היו בבחינת נעלם גדול, לבין אנשי הכנופיות המוכרים משכבר. ייתכן שיכולתם של החיילים הישראלים להתמודד עם החיילים הערבים בקרבות הבלימה הראשונים הפכה את השד לנורא פחות. איש הפלמ"ח אברהם אילת כותב על הידיעות הראשונות שקיבל מהחזית עם תחילת המתקפה המצרית: 'הגיעונו תוצאות ראשונות של ההתקפה על "נירים" ולמדנו לדעת שהאויב ניתן להיות מנוצח. כוח מצרי גדול נהדף ללא קושי ע"י קומץ הבחורים היהודים שהיו אז ב"נירים"' (חטיבת הנגב במערכה 1949: קלד). בנאום שנשא בנגבה, בחגיגה שנערכה לרגל שחרורה מן המצור המצרי (21.11.1948) מתייחס גם אברהם נגב, נציג מטה חזית הדרום, לימים הראשונים של הקרבות. גם הוא מתארם כנקודת מפנה באופן שבו נתפס האיום בעיני הלוחמים הישראלים:

בראשית המערכה עם המצרים, כאשר נשברה האגדה, וכאשר הציזבאט על כוחם של הערבים ועל כוחם של הבדווים בנגב ועל גבורתם היה כלא היה בפני מועטים ובפני יחידות שארגון עדיין לא הושלם; כאשר עמדנו אז בפני הנעלם והבלתי ידוע של צבאות סדירים [...] שאיימו עלינו [...] ההחלטה האחת לעמוד בכל מצב – היא אשר הביאה אותנו עד הלום (קול נגבה 1979: 183).

ניתן לראות שאברהם נגב כורך את המצרים ואת הבדווים יחד. גם כוחם של אלה וגם כוחם של אלה התגלה כ'ציזבאט'. ואולם, מדבריו של נגב אנו למדים לא רק על שלב ההתפכחות הישראלית אלא גם על הפחד שהטילה הפלישה על הלוחמים הישראלים לפני כן. ייתכן שהשימוש במונחים המוכרים לתיאור האויב הזר היה מקור עידוד באותם ימים ראשונים של חרדה. החיילים הישראלים החלו מציירים לעצמם את חיילי האויב

כאנשי כנופיות לבושי מדים. האויב החדש והמאיים הפך בדרך זו לאותו אויב ישן ומוכר שניתן להתגבר עליו. דוגמה לחשיבה שכזו ניתן למצוא בדבריו של זרובבל גלעד על הקרב במבואות מלכיה במאי 1948:

בבת אחת חזרה היזמה לידיים. ברור היה: קרב הגנה. כל פגיעה של ממש באויב עוררה, אפילו הלהיטה. גילויי גבורה ואחוה בהגשת עזרה לפצועים, בעמידה ללא חת – חלפו כברקים: ראה גם ראה, סוף־סוף אין אנחנו עפר מול אותם שריונים וטורי פולשים. הרי אינם אלא חיילים ערבים ולא אמיצים ביותר, ומשנפגע אחד מהם – הרי גם חבריו נושאים רגליים... (גלעד 1955: 458).

בשל מיעוט חומר מתוארך מתקופת המלחמה קשה לעקוב אחר התהליך שבו הלך הייצוג של החייל הערבי ודמה לזה של איש הכנופיות. דבר אחד ברור: בעיצומה של המלחמה כבר היו שני הדגמים, זה של איש הכנופיות וזה של החייל הסדיר הערבי, דומים מאוד זה לזה בתודעה הישראלית. דבריו של זרובבל גלעד נותנים תוקף מסוים להשערה שהחיילים הישראלים יכולים היו לשאוב ביטחון מציורו של החייל הערבי המאיים בצבעיו המוכרים של איש הכנופיות. עם ההתעצמות הישראלית והתחזקות הביטחון העצמי היהודי נצבעה דמותו של החייל הערבי בצבעים אפלים עוד יותר. בשלביה המאוחרים של המלחמה, כשניכרה העליונות הישראלית, כבר הייתה דמותו של החייל הערבי מגוחכת ונלעגת לחלוטין. עמידתם של המצרים בכיס פלוג'ה, שיגאל אלון כינה אותה ' [...] גילוי מזהיר בהתגוננות המצרים',¹⁴ לא שינתה במאום את האופן שבו תוארו החיילים המצרים לאחר המלחמה. בעיני מי שכתבו עליהם, הם נותרו כפי שהיו החל משלביה הראשונים של המלחמה: שחצנים ורברבנים לפני הקרב; טפשים ופחדנים במהלכו; מתרפסים, מלוכלכים ועלובים לאחריו; מוכים בידי קומץ של לוחמים ישראלים שעלו עליהם בכל.

מיתוס הלוחם הערבי בשירות מיתוס הלוחם העברי

בשני חלקי המאמר הקודמים נעשה ניסיון להתוות בקווים כלליים את דיוקנו של הלוחם הערבי כפי שהוא מצטייר בספרות הלוחמים הישראלים. מן הדיון עולה כי יש דמיון ניכר

14 אף שהוא מוסיף מיד שלא במעט עמדה להם [למצרים] זכות ההפוגה ופיקוח משקיפי האו"ם, שמנעו מאיתנו פעולה חופשית ובלתי מוגבלת בזמן... (גלעד 1955: 426).

דמותו של הלוחם הערבי

בין דמותו של הלוחם הערבי הבלתי־סדיר לבין זו של החייל הערבי הסדיר וכן שדמיון זה עולה כבר מטקסטים שנכתבו עוד בשלביה המוקדמים של הפלישה. חלק זה ינסה לענות על השאלה מדוע ציורו הלוחמים הערבים בדרך זו. כזכור, הנחת המוצא של המאמר היא שאין מדובר בתיאור אובייקטיבי ונטול מעורבות של הלוחמים הערבים, ומכאן שאת הגורמים שהשפיעו על האופן שבו עוצבה דמותו של הלוחם הערבי יש לחפש דווקא בצד היהודי.

הטענה המרכזית שאבקש להציג כאן, היא שייצוג דמותו של הלוחם הערבי נועדה לשרת את בניית הייצוג של הגיבור האמיתי של ספרות הלוחמים: 'הלוחם העברי'.¹⁵ גם דמותו של הלוחם העברי, בדיוק כמו דמותו של אויבו, היא דמות אבטיפוסית וסטראוטיפית המורכבת מסך כל התכונות שביקשו הלוחמים הישראלים לייחס לעצמם. כפי שנראה להלן, כל אחת מתכונותיו האופייניות של הלוחם הערבי היא התשליל של תכונה מקבילה של הלוחם העברי. על ידי הצבת שני דגמי הלוחמים זה מול זה בספרות הלוחמים הישראלים נבנית והולכת דמותו של הלוחם העברי, ומתמלאת בתכנים חיוביים. ראשית ייבחן האופן שבו מוצבות אותן 'תכונות ערביות' שכבר נדונו, אל מול תכונותיו התרומיות של הלוחם העברי. ברצוני להראות שהכותבים עצמם הם שהציבו את לוחמי שני הצדדים אלה לצד אלה באותו הטקסט על מנת לרתום את הניגוד שבין שתי הדמויות האבטיפוסיות לביסוס הדימוי העצמי הישראלי. בנוסף, אנסה לעמוד על כמה מן המשמעויות של דפוס חשיבה זה.

מניעיהם הנפסדים של הלוחמים הערבים, הבלתי סדירים תחילה, ואחריהם הסדירים, כבר נדונו לעיל, וכן הודגש היעדרם של מניעים לאומיים. הערבי מתואר כבור חסר רצון והכרה, המוסת אלי קרב. מאפיינים אלה של הלוחם הערבי עומדים בניגוד חריף להכרה העמוקה של הלוחם העברי הנלחם למען מטרה צודקת. דבריהם של ישראל גלילי ואותו מפקד צעיר בביר עסלוג', שהובאו בחלקו הקודם של המאמר משקפים את אותו מבט השוואתי שממנו למד הקורא שלעומת הערבים שאינם יודעים על מה הם נלחמים, הישראלים יודעים גם יודעים: הם נלחמים עבור 'אידאה מרוממת' (חטיבת הנגב במערכה 1949: צד-צה; גלעד 1955: 563). ביטוי מובהק לתפיסה זו מנוסח במפורש בדברים שצוטטו מתוך 'שיחת מפקדים' ביוני 1948:

הלוחם שלנו עדיף על הלוחם הערבי - משום שאין הוא עושה את המוטל עליו מעשה מכונה; משום שהוא מבין על מה הוא נלחם וכיצד: משום שאין הוא מציית ציות שבכפיה לפקודה והוא עושה את הפקודה

15 יש לשים לב כי 'הלוחם העברי' (מונח השאול מן המקורות הנזכרים כאן) הוא מונח סטראוטיפי־אידאולוגי; זאת בניגוד ל'לוחם הישראלי', המציין בחיבור זה דמות ממשית.

להוראת עצמו, לפקודת עצמו, בזכות ההכרה (גלעד 1955: 768; וראו גם עציוני 1950: 350-351).

את מקומן של הכרה ו'אידיאה מרוממת' כמניעים בלחימה בצד הערבי תופסים שורה של מניעים פליליים. התנהלותו הפלילית של הלוחם הערבי עומדת כמובן בניגוד לטוהר הנשק הישראלי. כבר הועלו ספקות לגבי המידה שבה הדריך רעיון טוהר הנשק את התנהגותם של החיילים הישראלים בקרבות 1948: בשנים האחרונות נחשפו שורה של פרשיות ביוזה, גירוש אוכלוסייה אזרחית, רצח ואף מעשי אונס שביצעו לוחמים ישראלים. אלה מעלים את הסברה שלפחות בכמה מקרים נותר טוהר הנשק מחוץ לשדה המערכה.¹⁶ יחד עם זאת, אין להכחיש את קיומו של מושג זה לפחות כאידיאל שהתקיים בצורה זו או אחרת בתודעתם של הלוחמים והמפקדים הישראלים.¹⁷ על כל פנים, בספרות הלוחמים הישראלים ניתן לטוהר הנשק ביטוי תכוף יחסית ונראה כי הייתה לו חשיבות רבה בבניית הייצוג של הלוחם העברי. גם במקרה זה שימש הלוחם הערבי מעין תשליל שסייע לישראלים להתמלא בהכרת ערך עצמם (חטיבת הנגב במערכה 1949: קיג; בעקבות לוחמים 1949: 169-170; גלעד 1955: סב, 330, 123-124).

גם שאננותם ובטחונם העצמי המופרז של הלוחמים הערבים מודגשים רק על מנת שיוכלו להיות מופתעים שוב ושוב מן התעוזה הישראלית. הרצון לספר בשבחיה של מעלה ישראלית זו מחייב את הצד השני להגיב בהתאם. ואכן, בדרך כלל הוא מופתע או נדהם ואחר כך כמובן, גם בבהלת.

המנוסה המבוהלת, מסימני ההיכר המובהק של הלוחמים הערבים בספרות הלוחמים הישראלים, גם היא משמשת מנוף להפלגה בשבחי הלוחם העברי. יעקב ב. כותב ברוח זו על הקרב בטירת צבי שנערך ב־10.2.1948:

לעומת הבריחה המבוהלת וזריקת האלונקות על פצועיהן למשמע היריות (גם לאחר שיצאו מטווח־האש) בקרב הערבים – עמדה הגבורה העילאית ורגש האחריות של בנות טירת צבי אשר קימו [כך במקור] קשר מתמיד בין העמדות [...] לעומת מטר היריות, ללא הבחנה וללא קליעה מכוונת [...] הייתה משמעת אש מושלמת של המגנים (תלמי 1948: 17).

16 ראו לדוגמה את כתבתו של אביב לביא, 'זוועת נירים', מוסף הארץ, 31.10.2003, ואת התגובות לה במוספי השבועות הבאים. פרשה זו, שבמרכזה אונס ורצח של צעירה בדרוית בידי מחלקה של חיילים ישראלים שהוצבה בסמוך לקיבוץ נירים, הסתיימה בשורת הרשעות בבתי דין ישראליים. וראו גם: מוריס 2000: 16, 140-104 (בעיקר עמ' 127-140), 148-141.

17 רעיון טוהר הנשק שכן ברבדים העמוקים ביותר של הדימוי העצמי הציוני. לדיון קצר במקומו של רעיון טוהר הנשק בעולמם של בני דור תש"ח ראו: נווה ויוגב 2002: 174-176.

דמותו של הלוחם הערבי

התיאורים האופייניים של הלוחמים הערבים כאן, במקרה זה אנשיו של קאוקג'י, אינם עומדים בפני עצמם. כל מטרתם היא להבליט את עליונותם של הלוחמים (והלוחמות) בצד היהודי. חיים סולו, מאנשי קיבוץ נירים, מציב גם הוא חיילים ערבים אל מול מגנים יהודים: גם במקרה זה, החיילים המצרים אינם מעניינים את הכותב בזכות עצמם אך הם חשובים מאוד כמכשיר המשמש להדגשת אומץ לבם של מגני נירים:

כשאני נזכר שוב ושוב בהתקפה ההיא [על נירים] – קשה פשוט להאמין. מצד אחד שמענו שהערבים ברחו מבאר שבע בתוך משוריינים וטנקים על אף שהיו מבוזרים היטב וכי מצאו בבאר שבע קצינים שהסתתרו תחת מיטותיהם ובכו כתינוקות. ואילו כאן החברים עמדו במרחק 20 מטר מטנקים מצריים כשבידיהם רק סטנים ורובים [...] על זה ודאי יתחנכו הדורות הבאים (נירים מול האויב 1949: 48).

בניגוד להתקפות היהודיות, התקפותיהם של הערבים לעולם אינן נועזות. לכל היותר הן פראיות או מסוכנות וגם אז הן מעוצבות כך שישרתו את דמותו של הלוחם העברי. האופי הפראי של ההתקפות הערביות, כמו גם היותם רבים וחמושים היטב התוקפים קומץ מגנים חסרי נשק, נועדו להבליט את קור רוחם של הלוחמים היהודים ואת עליונות כישורי הלחימה שלהם. היכולת לנהל קרב קשה בקור רוח ואפילו להפגין מעט הומור צברי במהלכו היא אופיינית ללוחמים היהודים, ובמיוחד ללוחמי הפלמ"ח. זרובבל גלעד מספר על הקרב במבואות מלכיה:

נוכח הלחץ הגובר, ניתנה לנו פקודה להחזיק בכל מחיר במשלטים. היתרון היה עתה לצד האויב. יתרון במספר לוחמים, בנשק, בשטח, במגע קרוב עם העורף. מטרטרים בתדוות־בטחון, משופעים ביוהרת כובשים, נתקרו ובאו הערבים כשאש המשוריינים מנקה לפנייהם את הדרך. קולו של המפקד במכשיר היה כדרכו צלול־צלול: עלינו לעצור את הזרם הפורץ ויהי מה! ושוב, כדרכו, עם כל חומרת המצב אינו מאבד את נימת ההומור המעודדת: 'קצת חם, ידידי, מה?' (גלעד 1955: 457).

הניגוד לאובדן העשתונות האופייני ללוחמים הערבים בולט מאוד. הלוחמים הישראלים אינם מתרגשים יתר על המידה מהמוני הלוחמים הערבים התוקפים. הם מחכים לרגע הנכון ואז מכים בהם מכה ניצחת. דוגמה אופיינית ניתן למצוא בקול נגבה מיום 13.7.1948 בתיאור הקרב שהתנהל בשערי הקיבוץ יום קודם לכן:

מכל עבר הוקפנו אויבים ולהם כל הציוד מן הכבד ועד הקל. טנקים בכל צידי המשק. חיל רגלים רב. אווירונים מפציצים ותותחים לעשרות מרעישים. דבר אחד היה חסר להם, כפי הנראה, וזה דווקא היה לנו: הרוח העשויה ללא חת, הידיעה הברורה על מה נטוש הקרב [...] חיל הרגלים של האויב התקדם מאחורי הטנקים. 'התקדמו נא!' – אמרו בחורינו, וברגע הנכון הופעלה אש קטלנית, אכזרית מאוד, ואנשי האויב, שבוודאי אינם יודעים על מה הם נופלים, התחילו לנוס. ברחו בלי נשק. נמלטו אלה שהמזל האיר להם פנים (קול נגבה 1979: 85. לדוגמאות נוספות של קור רוח ראו: בעקבות לוחמים 1949: 11, 30; גלעד 1955: 175).

יש בתיאור זה כמה מתווי ההיכר של ההתנהגות הערבית בקרב שכבר עמדנו עליהם. המצרים המרובים והחמושים היטב אינם יודעים על מה הם נלחמים וברגע שהם נתקלים בעצמה היהודית הם נסים על נפשם. בקטע זה בולט מאוד השימוש שנעשה בתווי ההיכר הללו על מנת להבליט את תכונותיהם של הלוחמים היהודים: אלה חדורי הכרה, קרי רוח ואמיצים. ראוי להדגיש את תפקידו של תיאור כזה בטקסט שנכתב במהלך המערכה עצמה: נחיתותו של הלוחם הערבי משמשת כאן לאישוש בטחונם של הלוחמים הישראלים בעצמם וביכולת עמידתם. ניתן כמובן למצוא דוגמאות נוספות לשימוש בתכונות אופייניות של החיילים הערבים לצורכי חיזוק רוח הלחימה הישראלית במהלך המלחמה (אילון 1963: 228-229, 276-277; קול נגבה 1979: 174-175).

האפיון של הקצין הערבי גם הוא למעשה תשליל של דמות המפקד העברי. עוז אלמוג דן בספרו בייצוגו של המפקד העברי ומציין כי הוא מצטיין במתן דוגמה אישית וניתן באומץ לב ובכריזמה יוצאי דופן. אין לו צורך בדרגות או במקורות סמכות ממוסדים. חייליו הולכים אחריו מכוח אישיותו בלבד והוא להם דמות אב (אלמוג 1998: 200-207). הניגוד בין מודל המפקד העברי לבין אותם קצינים ערבים חסרי כריזמה, המכים את חייליהם וקושרים אותם לעמדותיהם, בולט מאוד. בשעת קרב המפקד העברי הוא איש תחבולות בעל מעוף שאינו מפסיק להפתיע את האויב במהלכים בלתי צפויים. הניגוד בין דמות זו לבין החשיבה הצבאית התבניתית המיוחסת לקצינים הערבים הוא חריף:

והקצינים, דומה, אין לך צבא בעולם שיהיה משועבד כך להלכות פסוקות מספר החוקים הצבאי [...] אפיפיורים יותר מן האפיפיור בסגולות הצבא הסדיר, נעשו ל'עם הספר', רוצה לומר: עם הארץ של הספר. התחבולות היהודית, שאינה משתעבדת לכל חוקיות שבעולם, מבלבלת אותם ומרגיזה אותם. ומרוב רוגז הם מפסידים את הקרב (חטיבת הנגב במערכה 1949: ריד-ריה).

גם בקטע זה משמשת דמותו של הלוחם הערבי, או במקרה זה הקצין המצרי, על מנת להתפאר ביכולות היהודיות. דמותו של הקצין הערבי על תכונותיה הטיפוסיות נועדה למעשה לשרת את בניית הדימוי של המפקד העברי.

בשלבם הראשונים של המפגש בין הלוחמים משני הצדדים, כפי שראינו לעיל, הלוחמים הערבים נדהמים תכופות מעצמת ההתגוננות או מן התעוזה של הישראלים. הלוחמים הערבים אינם מצליחים להבין את מקור כוחם של הישראלים, מכיוון שהם עצמם חסרים אותו. הקרב משמש אפוא שיאו של תהליך שבו לומדים הלוחמים הערבים על יכולותיו של הלוחם הישראלי. קצין ערבי שנפל בשבי הישראלי מעיד לדוגמה, שהמצרים 'אינם תופסים ואינם מבינים מה קרה בנגבה...' לדבריו, לפי כל חשבונותיהם, אחרי הפגזות כה קשות לא אמור היה להישאר בנגבה ולו לוחם ישראלי אחד. ולעומת אותו קצין ערבי 'אנו ידענו גם ידענו את שורש הדבר והוא: ההכרה של המגן כי על ביתו הוא מגן, על פינת מולדת, על קטע חשוב ומכריע בחזית הישראלית' (קול נגבה 1979: 107, ההדגשה במקור. וראו גם: נירים מול אויב 1949: 32). לאחר הקרב, אם כן, נאלץ הקצין המצרי להכיר בכך שאין הוא יכול ללוחמים הישראלים ומודה בעליונותם. הכרה זו היא תוצאתו של כל מפגש כמעט בין הצדדים גם אם הקרב הסתיים בניצחון ערבי (בעקבות לוחמים 1949: 37-38, 214-215, 257; גלעד 1955: 79, 175).

בכמה תיאורים הלוחמים הערבים מבטאים הערכה מפורשת כלפי הלוחמים הישראלים על כל אותן תכונות שהם חסרים. אחד ממגני כפר דרום מספר לדוגמה שהחיילים המצרים '[...]השתוקקו לראות את השדים, שלאחר כל ההפגזות מהלכים זקופים עלי אדמות [...]]', 'הם הסתכלו עלינו ממש בהערצה' (חטיבת הנגב במערכה 1949: קיא). למעשה, ההערצה הנה רגש משותף לכל הדמויות הלא-לוחמות בספרות הלוחמים הישראלים. האזרחים בעורף, האזרחים ביישובים המתגוננים, בנות ההכשרה שנתרו מאחור כשיצאו הבנים לקרב, הכתבים הצבאיים הישראלים והזרים, אנשים שבאו מבחוץ דוגמת מרכוס סטון או הנרי מורגנטאו - כולם שרים שיר הלל לגבורתו של הלוחם הישראלי.¹⁸ ניתן להבין זאת כחלק מן הפולחן העצמי הנרקסיסטי של דור הצברים (אלמוג 1998: 176-186). ואולם, ייתכן שזהו ניסיון לבנות דמויות לדוגמה ולהיאחזו בביטחון שהן מקרינות, דווקא בתקופה שביטחון זה לא היה מובן מאליו. בניית האתוס של הלוחם העברי ושל כוח העמידה היהודי היא, כך נראה, המטרה האולטימטיבית

18 לביטויים של הערצה ללוחם הישראלי ראו: 'אזרחים': תלמי 1948: 43; בעקבות לוחמים 1949: 54; גלעד 1955: 70, 250; קול נגבה 1979: עמ' 119-120, 121-122, 'עיתונות וכתבים': גלעד 1955: 259-262; 'הבנות': גלעד 1955: 128; משקיפים מבחוץ: חטיבת הנגב במערכה 1949: צג-צו; גלעד 1955: 772, 881, 947; קול נגבה 1979: 165.

של ספרות הלוחמים הישראלים, ודמויות הלוחמים הערבים, כמו כל שאר הדמויות בספרות זו, משרתות אותה. זוהי אולי הסיבה שהקורא עלול לעתים לקבל את הרושם שכל תפקידם של הלוחמים הערבים בסיפור המלחמה היא היה לסייע ללוחמים היהודים להפגין את עליונותם. ואכן, 'האויב מלא תפקידו בדיקנות, כפי שהוכתב לו על-ידי תנועת יהדותינו: הוא לא לחם "עד הכדור האחרון של החיל האחרון" אלא, מעצמת האיום בלבד, נסוג מיד ובבהילות לתחומי ארצו' (חטיבת הנגב במערכה 1949: יג).

דומה שקטע זה, שנכתב בידי מפקד חטיבת הנגב בהתייחסו למבצע עובדה, ממצה את אותה תחושת אומניפוטנטיות ישראלית, האופיינית כל כך לסופה של המלחמה והנבנית במידה רבה מן הדימויים הסביליים, התגובתיים והפחדניים של הלוחם הערבי.

על סמך כל מה שנאמר עד כה ניתן לנסות ולסמן את הציר הבסיסי של הסיפור החוזר על עצמו שוב ושוב בספרות הלוחמים הישראלים. לאורכו של ציר זה מתפתחים התיאורים של כל אחד מן הקרבות, כמו גם התיאורים המקיפים יותר של מהלך המלחמה כולה. ניתן להציג את הנרטיב האופייני כך: הלוחמים הערבים צועדים בהמוניהם אל שדה הקרב כשהם חמושים היטב ובטוחים בניצחונם המהיר, שם הם פוגשים בלוחמים היהודים שמכים אותם שוק על ירך כנגד כל הסיכויים. רוח הלחימה של היהודים, הכרתם העמוקה, מקצועיותם ועליונותם המוסרית הם שמביאים להם את הניצחון.

המפגש בין הלוחם הערבי והלוחם היהודי בקרב הוא אם כן, נקודת מפנה בנרטיב של ספרות הלוחמים הישראלים, כשהלוחם היהודי הוא שחקן ראשי ואילו הערבי הוא שחקן משנה. כאן מקור הסתירה שעמדנו עליה לעיל: הגיבורים הראשיים של הסיפור נלחמים בדמויות משנה הנופלות מהם בכל אמת מידה וכך נוצר חוסר איזון בסיסי בין הגיבורים של הסיפור לבין האנטי גיבורים. על מנת שניתן יהיה ליצור דמות מופת של לוחם עברי שלהצלחתו בקרב יש משמעות, יש צורך להעניק לדמויות המשנה חיוקים והעצמות שיחפו על נחיתותן. לפיכך מוצגים הלוחמים הערבים לעולם כשהם עולים על הישראלים במספר, בתחמושת ובסיוע צמוד שנותנים להם הבריטים. רק כך הם יכולים להיות איום גדול מספיק על אף נחיתותם כלוחמים. ההתגברות על האיום הגדול היא שיוצרת את דמות המופת של הלוחם הישראלי שלעד נאבק בכוחות גדולים וחמושים ממנו, אך יכול להם בכוח תכונותיו, אמונתו והכרתו.

סיכום

הדיון במאמר זה החל מציור דיוקנו של הלוחם הערבי והסתיים בניסיון להסביר מדוע צוירה דמותו דווקא כך. במובן מסוים ראוי היה להתחיל את הדיון דווקא מהסוף, כלומר מדמותו הארכיטיפית של הלוחם העברי, שכן על פי דמות זו עוצב דיוקנו של הלוחם הערבי, הסדיר והבלתי סדיר, כבבואה הפוכה. זוהי אולי הסיבה העיקרית לדמיון בין

דמותו של הלוחם הערבי

ייצוג הלוחם הסדיר לקודמו, לוחם המיליציה: שניהם ממלאים בדיוק את אותו התפקיד בסיפר. חולשותיהם נועדו להבליט את עצמתו של הלוחם העברי. הלוחם העברי הוא טהור כוונות ונשק, אמיץ, קר רוח וגאה. הלוחם הערבי הוא בהתאם, פורע, פראי וצמא דם, פחדן, היסטרי ומתרפס.

במהלך המלחמה שימשה ההנגדה בין שני הדגמים כלי להפוך את הערבים לאויב אולטימטיבי שניתן להורגו ללא עכבות, ואף כמקור לביטחון עצמי עבור היהודים. דומה שאכן היה בדרך המחשבה הזו כוח רב. הביטחון המוחלט כמעט של הלוחמים הישראלים בצדקת הדרך, בעליונותם המוסרית, הערכית והצבאית על אויביהם סייעה להם להתמודד עם הכוחות הערביים בתנאים קשים ביותר. אחרי המלחמה שימשה אותה הנגדה בין דגמי הלוחמים משני הצדדים כמכשיר בבניית אתוס הלוחם העברי, אתוס שהיה הכרחי למדינה ולצבא שהלכו ונבנו.

מספר רב של שאלות נותרות ללא מענה. כאלה הן למשל השאלות הנוגעות לדימוי העצמי של הלוחמים הערבים: כיצד ראו הם את עצמם? כיצד ראו את הלוחמים היהודים? האם השפיעה המלחמה על האופן שבו תפסו את עצמם? האם השפיעה על האופן שבו תפסו את הלוחמים היהודים? קבוצת שאלות אחרת קשורה בתקופה שלאחר המלחמה: באיזו מידה הוסיפה דמותו של הלוחם הערבי כפי שהתבטאה בספרות המלחמה, להתקיים בתודעה הקולקטיבית הישראלית בשלבים מאוחרים יותר. שאלות אלה ורבות אחרות ראויות להתייחסות נפרדת.

השוואת דיוקנו של הלוחם הערבי כפי שהתקבעה בתודעה הישראלית במהלך המלחמה עם דמותו של הערבי בתקופה שטרם המלחמה מלמדת כי מגמת השתלטות הדימוי העמלקי של הערבי העמיקה. בכמה מקומות ישנם הדים לתפיסות רומנטיות יותר של הלוחם הערבי ואולם אלה יחדו רק לערבים שלחמו לצדם של היהודים. המלחמה, כך עולה מן הדיון, הייתה שיאו של התהליך שתואר במבוא: הפיכתו של הערבי מ'חיצוני, מקרי ושולי' כלשונוה של אניטה שפירא, לאויב מר (שפירא 1992: 355). ספרות הלוחמים הישראלים קיבעה את הגישה הרואה בערבי ארכי-נבל, חמוש היטב ומסוכן. מצד שני עוצבה דמותו של אותו ערבי כך שקומץ בחורים יהודים יכולים להתגבר עליו ללא קושי.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים

אילון, אברהם (עורך), 1959. חטיבת גבעתי במלחמת הקוממיות, תל-אביב: מערכות.
אילון, אברהם (עורך), 1963. חטיבת גבעתי מול הפולש המצרי, תל-אביב: מערכות.
גלעד, זרובבל (עורך), 1955. ספר הפלמ"ח, כרך ב', תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

חבס, ברכה (עורכת), 1950. כינרת בימי מבחן, כינרת: הוצאת עצמית של הקיבוץ.
 כרמל, משה, 1949. מערכות צפון, תל-אביב: מערכות והקיבוץ המאוחד.
 עציוני, בנימין, 1950. אילן ושלח – דרך-הקרבות של חטיבת גולני, תל-אביב: מערכות.
 תלמי, אפרים (עורך), 1948. מן המערכה – פרקים ממלחמת ישראל על עצמאותו
 בשלבה הראשון, תל-אביב: מורים למען הקרן הקיימת לישראל.
 (ללא שם עורך), 1949. איילת השחר במערכה, איילת השחר: הוצאת עצמית של
 הקיבוץ.

(ללא שם עורך), 1949. בעקבות לוחמים: מבחר רפוטאגים מאת סופרי צבא ההגנה
 ורשימות מדברי ימי יישובים במערכה, מרחביה: הקיבוץ הארצי – ספרית פועלים.
 (ללא שם עורך), 1949. חטיבת הנגב במערכה, תל-אביב: מערכות.
 (ללא שם עורך), 1949. נירים מול אויב, נירים: הוצאת עצמית של הקיבוץ.
 (ללא שם עורך), 1964. קובץ חיל משמר-העם בירושלים: תש"ח-תש"ט (1947-1949),
 ירושלים: פעילי משמר העם וארגון חברי ההגנה.
 (ללא שם עורך), 1979. קול נגבה – יומן הקרבות, תש"ח, נגבה: הוצאת קיבוץ נגבה.

ספרות מחקר

אלמוג, עוז, 1998. הצבר – דיוקן, תל-אביב: עם עובד.
 דרור, יובל, 1996. 'דור תש"ח בין דורות בארץ – זהותו, יחסו ליהדות ולערבים והגדרות
 ה"דור"', קתדרה 81: 133-159.
 טל, דוד, 2002. 'האם ישראל ניצחה במלחמת 1948, ואם לא, מדוע כן?', זמנים 80:
 42-54.
 לביא, אביב, 2003. 'זוועת נירים', מוסף הארץ 31.10.2003.
 מוריס, בני, 2000. תיקון טעות – יהודים וערבים בארץ ישראל 1936-1956, תל-
 אביב: עם עובד.
 נווה, אייל ויוגב, אסתר, 2002. היסטוריות – לקראת דיאלוג עם האתמול, תל-אביב:
 בבל.
 סעיד, אדוארד, 2000. אוריינטליזם, תל-אביב: עם עובד.
 שפירא, אניטה, 2002. חרב היונה: הציונות והכוח 1881-1948, תל-אביב: עם עובד.

Bourke, Joanna, 1999. *An Intimate History of Killing*, London: Granta Books.
 Friend, Theodore, 1988. *The Blue Eyed Enemy: Japan Against the West in Java
 and Luzon 1942-1945*, Princeton: Princeton University Press.
 Greisman, Harvey Clark, 1994. 'The Enemy Concept in Franco-German
 Relations 1870-1914', *History of European Ideas* 19: 1-3: 41-46.

- Harle, Vilho, 1994. 'On the Concepts of the 'Other' and the 'Enemy'', *History of European Ideas*, 19: 1-3: 27-34.
- Johnston, Mark, 2000. *Fighting the Enemy: Australian Soldiers and their Adversaries in World War II*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Luostarinen, Heikki, 1989. 'Finnish Russophobia: the Story of an Enemy Image', *Journal of Peace Research* 26: 2: 123-137.
- Tal, David, 2004. *War in Palestine 1948: Strategy and Diplomacy*, London: Routledge.

